

De vrome ketter van Utrecht

Over de begijnen van Utrecht en het concilie van Vienne

Het doel van deze scriptie is het oplossen van het vraagstuk: waarom bleven de Utrechtse begijnen gespaard van vervolging in de periode van 1304 tot 1364? Dit zal worden gedaan door een uitgebreide studie van de archieven van het bisdom Utrecht, waarbij alle stukken aangaande de begijnen worden gebruikt om een beeld te scheppen van hun relaties met de Utrechtse bisschoppen, de adel en de raad van Utrecht. Dit onderzoek concludeert dat deze verscheidene relaties de reden zijn dat de begijnen niet werden vervolgd. Zo werd namelijk voorkomen dat de onderzochte groepen zelf reputatieschade opliepen.

Bouke Siebesma (5974712)

21-5-2019

Moezeldreef 193 Utrecht, b.p.siebesma@students.uu.nl

Bram van den Hoven van Genderen

Woorden: 12602

Inhoudsopgave

Inleiding	3
Hoofdstuk 1. Wat hield het in om begijn te zijn?	7
Het ontstaan	7
De <i>vita apostolica</i>	9
De sociale opbouw van de begijnen	13
Hoofdstuk 2. Waarom werden de begijnen vervolgd?	15
De aanloop naar het concilie van Vienne	15
Het concilie van Vienne	16
De gevolgen van het concilie van Vienne	19
Hoofdstuk 3. Wat was de situatie in Utrecht?	21
Het begijnhof van Utrecht	21
De bisschoppen van Utrecht	22
De Moderne Devotie	27
De Adel	28
Raad van Utrecht	31
Wij en zij	32
Conclusie	34
Bibliografie	35
Verantwoording van de illustraties	37

Inleiding

In het jaar 1311 vond het algemeen concilie van Vienne plaats. Dit concilie is voornamelijk beroemd om de beslissing die werd genomen aangaande de tempeliers. Zij waren een van de grootste christelijke ridderordes van die tijd. In de twee eeuwen voorafgaande aan het concilie speelden zij een belangrijke rol binnen de kruistochten en de bescherming van pelgrims in het Heilige Land. Ook waren zij diep betrokken bij de financiering van de kruistochten en werden ze gezien als de bankiers van de kruisvaarders.¹ Toch konden zij niet ontsnappen aan de kettervervolgingen die een onderdeel waren van de hoge en late middeleeuwen. Op het concilie van Vienne werd, onder drang van de Franse koning Filips IV, besloten om de tempelorde te ontbinden. Dit maakte het pad vrij voor de vervolging van de tempeliers.²

Zij waren echter niet de enige slachtoffers van kettervervolging die door het concilie in gevaar kwamen. Ook religieuze vrouwen, bekend als de begijnen, werden tot ketter verklaard. Zij waren vrouwen die hadden besloten om zich te wijden aan God en samen te leven in begijnhoven. Dit deden ze echter zonder een regel aan te nemen. Simpel gezegd leken ze hierdoor tot de religieuzen te behoren zonder dat er vanuit de kerk controle over hen was. Hier zal ik in het eerste hoofdstuk nog uitvoerig op terugkomen. Uit twee pauselijke decreten, genaamd *Cum de Quibusdam mulieribus* en *Ad nostrum*, opgesteld in samenspraak met het concilie, weten we dat de begijnen tot kettters werden bestempeld. Dit leidde tot de vervolging van de begijnen in het Duitse en Franse Rijk.³

Waar echter geen vervolging van begijnen plaatsvond, was de stad Utrecht waar de begijnen onder de bescherming van de bisschoppen kwamen. Dit komt over een met het werk van R.I. Moore, *The Formation of a Persecuting Society*. In dit toonaangevende werk voor onderzoek naar ketterij stelt Moore dat er regionale verschillen zijn binnen de vervolging van kettters. Voorheen werd de vervolging

---

¹ Helen Nicholson, *The Knights Templar: A New History* (Stroud 2001) 4.

² Voor meer informatie over de tempeliers en hun positie in de kruistochten: Helen Nicholson, *The Knights Templar* (Londen 2002). Malcolm Barber, 'Supplying the Crusader States: The Role of the Templars', in: Benjamin Z. Kedar, *The Horns of Hattin. Jerusalem and London* (Jeruzalem 1992). Voor meer informatie over het proces tegen de tempeliers: Malcolm Barber, *The Trial of the Templars* (2de editie Cambridge 2006) 312-326.

³ Walter Simons, *Cities of Ladies: Beguine Communities in the Medieval Low Countries, 1200-1565* (Philadelphia 2003) 133-134. Voor literatuur met theorieën over ketterij in zijn geheel: Herbert Grundmann, *Religiöse Bewegungen im Mittelalter: Untersuchungen über die geschichtlichen Zusammenhänge zwischen der Ketzerei, den Bettelorden und der religiösen Frauenbewegung im 12. und 13. Jahrhundert und über die geschichtlichen Grundlagen der deutschen Mystik* (Berlijn 1935). Robert Ian Moore, *The Formation of a Persecuting Society. Authority and Deviance in Western Europe 950-1250* (2de druk Oxford 2007). Andrew P. Roach en James R. Simpson (red.), *Heresy and the Making of European Culture, Medieval and Modern Perspectives* (Surrey 2013). Voor literatuur over de Katharen: Malcolm Barber, *The Cathars. Dualist Heretics in Languedoc in the High Middle Ages* (2de druk Leiden 2017). James Given, *Inquisition and Medieval Society: Power, Discipline, and Resistance in Languedoc* (Londen 1997). Een radicaal revisionistische visie op het begrip katharen is te vinden in: Mark Gregory Pegg, *A Most Holy War: The Albigensian Crusade and the Battle for Christendom* (Oxford 2009). Voor meer informatie over de andere grote middeleeuwse ketterij, de waldenzen: Gabriel Audisio, *The Waldensian Dissent: Persecution and Survival, c.1170-c.1570* (Cambridge 1999).

van een bepaalde ketterij gezien als een geheel waarin de uitvoerders van deze ketterij geen ‘free agents’ waren.⁴ Dit onderzoek zal de theorie van Moore ondersteunen door te laten zien dat de begijnen van de stad Utrecht ondanks de beslissingen van het concilie voort bleven bestaan. In deze scriptie zal ik verklaren waarom deze begijnen voort bleven bestaan. Mijn hoofdvraag luidt dan ook: waarom bleven de Utrechtse begijnen gespaard van vervolging in de periode van 1304 tot 1364?⁵

Om deze vraag te kunnen beantwoorden zal ik eerst beschrijven wat het inhield om begijn te zijn en waarom zij werden vervolgd waarna ik mij zal richten op de casus zelf. In deze casus zal ik mij richten op een drietal groepen die de sociale elite vormden. Ook hierin volg ik de theorie van Moore. In zijn werk uit hij kritiek op het idee dat vervolging werd gestuurd door het ‘volk’.⁶ Dit idee werd al gepropagandeerd in 1923 door Sir Richard Southern in zijn werk, *Western Society and the Church in the Middle Ages*.⁷ Moore stelt echter dat de vervolging van kettters en andere groeperingen juist wordt aangestuurd door de sociale elite die vervolging gebruiken voor hun politieke gewin. Zo schrijft hij: ‘heretics and Jews owed their persecution in the first place not to the hatred of the people, but to the decisions of princes and prelates.’⁸ Ook schrijft hij: ‘persecution began as a weapon in the competition for political influence, and was turned by the victors into an instrument for consolidating their power over society at large.’⁹ Als dezelfde redenatie word gevolgd betekent dit dat in het geval dat er word besloten om niet op vervolging over te gaan, dit ook een beslissing is van deze sociale elite ligt. Daarom zal ik in dit onderzoek mij richten op de volgende drie groepen: de bisschoppen, de adel en de raad van Utrecht.

De bisschoppen spelen binnen deze casus een grote rol omdat zij de uitvoerders zouden moeten zijn van de beslissingen van het concilie. Het decreet *Ad nostrum* vertelt ons dat degenen die zich schuldig maakten aan de bescherming of het helpen van de begijnen zouden worden gestraft aan de hand van het canoniek recht.¹⁰ Men zou verwachten dat er vanuit de kerk dan ook geen steun werd geboden

---

⁴ Hierdoor bekritiseert hij de Durkheimse manier van kijken naar vervolging waarin de uitvoerders van de vervolging worden gezien als ‘agents’ die weinig initiatief toonden. Zij werden tot vervolging gedreven door een set collectieve geloven en sentimenten en niet doordat zij hier mogelijk zelf baat bij hadden. Een idee dat tegenover het werk van Moore staat die juist dit laatste beargumenteerd. Robert Ian Moore, *The Formation of a Persecuting Society*, 100-101.

⁵ Hoewel ik mij zeker bewust ben van het bestaan de mannelijke versie van de begijnen, de begarden, heb ik besloten deze niet mee te nemen in dit onderzoek. Zij hebben een veelal andere groei doorgemaakt en zijn voor het onderzoek in zijn geheel niet relevant. Hoewel zij kort worden benoemd in de verdere hoofdstukken heeft het geen zin om hen uitvoerig in deze scriptie te bespreken. Voor meer informatie over deze groepering raad ik u de volgende werken aan: Ernest W. McDonnell, *The Beguines and Beghards in Medieval Culture. With special emphasis on the Belgian scene* (New York 1969) & Walter Simons, *Cities of Ladies: Beguine Communities in the Medieval Low Countries, 1200-1565* (Philadelphia 2003)

⁶ Ibidem, 3.

⁷ Richard Southern, *Western Society and the Church in the Middle Ages* (Harmondsworth 1990) 19.

⁸ Robert Ian Moore, *The Formation of a Persecuting Society*, 116.

⁹ Ibidem, 138.

¹⁰ In het Latijn staat hierover: *nos sacro approbante concilio sectam ipsam cum praemissis erroribus damnamus et reprobamus omnino, inhibentes districtius, ne quis ipsos de cetero teneat, approbet vel defendat. Eos autem*

aan de begijnen. Het is dan ook interessant om te onderzoeken waarom deze bisschoppen de begijnen in bescherming namen, zelfs als dit ernstige gevolgen zou kunnen hebben voor de bisschop persoonlijk, zoals wordt beschreven in *Ad nostrum*.

De beslissing van de bisschoppen kan ons laten zien dat de kerk niet moet worden gezien als een sterk hiërarchisch en autocratisch instituut, waarbij bevelen van de paus door heel het christelijk grondgebied tot op de letter worden nagevolgd. Dit is een denkbeeld dat binnen de academische wereld in de laatste decennia overtuigend als foutief is aangetoond, maar nog steeds bij de buitenwereld veel als de waarheid wordt gezien. Zo verscheen er in 2012 nog een thema-uitgave van het tijdschrift *Der Spiegel* met de titel: *Die Päpste, Absolute Herrscher im Namens Gott*. Een titel zoals deze laat zien hoe diepgeworteld het geloof in de macht van de paus is. Dit idee is echter het gevolg van een duidelijk succesvolle propagandacampagne van pauselijke schrijvers, die probeerden aan te tonen dat de paus het laatste woord had in alle zaken, zowel spiritueel als seculier, en daarmee boven de vorsten van Europa stond.¹¹ Een idee dat voor de paus natuurlijk zeer voordelig was en dan ook vanuit de paus werd ondersteund. Dit is echter niet meer dan een denkbeeld, want in de praktijk was de paus ook maar een man. Men hoeft maar te denken aan de keren dat het Vaticaan werd ingenomen, de paus werd ontvoerd of binnen de invloedssfeer van een vorst viel. Dit zijn echter voornamelijk voorbeelden van seculieren die de (denkbeeldige) autoriteit van de paus bevochten. Waar minder aandacht aan wordt besteed, is hoe de paus ook vanuit zijn eigen kerk weerstand kon krijgen. Er zal niet alleen worden gekeken naar de invloed van de kerk op de seculiere machten, maar ook het omgekeerde. Hoe beïnvloedt de seculier politieke elite het bestuur van de kerk? Om deze reden zal ik ook de adel en raad van Utrecht onderzoeken. Dit onderzoek zal laten zien dat deze elite weldegelijk invloed had op het beleid van de kerk.

Ik zal mij in deze scriptie voornamelijk richten op de begijnen in de stad Utrecht. Dit betekent dat ik niet naar de begijnen in het gehele bisdom zal kijken. Allereerst heb ik deze keuze gemaakt omdat er nog niet eerder onderzoek gedaan is naar de Utrechtse begijnen en de redenen waarom zij niet werden vervolgd. Daarnaast is dit een relevante casus omdat er een aantal interessante bronnen zijn die zich specifiek richten op het begijnhof in de stad Utrecht. Ook is het binnen deze casus mogelijk om de raad van Utrecht te betrekken binnen de scriptie. Deze raad speelde een grote rol binnen enkele decreten van de bisschoppen en moet daarom mee worden genomen in dit onderzoek. Daarnaast is Utrecht ook de stad waar de bisschop zijn zetel had. Dit zal dan ook de plek zijn geweest waar de bisschop de meeste controle zou willen hebben gehad. Dit alles betekent echter niet dat ik blind zal zijn voor de situatie buiten Utrecht en het daarbij behorende bisdom. Vooral in de eerdere, globalere hoofdstukken zal ik ook

---

qui secus egerint animadversione canonica decernimus puniendos. Uit: Norman P Tanner (ed), *Decrees of the Ecumenical Councils*, Volume 1 (Londen 1990) 383-384.

¹¹ Walter Ullmann, *Medieval Papalism, The Political Theories of The Medieval Canonists* (Londen 1949) 77-78.

aandacht besteden aan de begijnen in de omliggende bisdommen zoals Luik en natuurlijk Keulen, dat de metropolitaanse zetel was van de kerkprovincie waar het bisdom Utrecht onder viel. Voor dit onderzoek heb ik als afbakening van tijd gekozen voor de eerste helft van de veertiende eeuw. Dit heb ik besloten omdat dit de meest relevante periode is voor onderzoek naar vervolging van de begijnen, omdat in deze periode het concilie van Vienne en de uitvoering van haar decreten betreffende de begijnen plaatsvond. Omdat deze scriptie zich ook richt op de bisschoppen is de precieze afbakening gevallen op de periode voor 1304 tot en met 1364. Hierdoor volgt het de verschillende episcopale carrières van de bisschoppen van Utrecht uit de eerste helft van de veertiende eeuw, beginnend met Gwijde van Avesnes (1304-1317) en eindigend met Jan van Arkel (1342-1364).

Om te verklaren waarom de begijnen niet werden vervolgt, zal ik eerst uitweiden over de begijnen, zodat duidelijk wordt wat voor groep zij waren, en waarom zij werden vervolgd. Hierbij zal ik mij laten leiden door de al eerdergenoemde decreten van het concilie: *Cum de Quibusdam mulieribus* en *Ad nostrum*, en een later decreet dat verduidelijking moest bieden, *Ratio recta*.¹² Hierna zal ik mij richten op de casus Utrecht door te onderzoeken wat de situatie voor de begijnen was in de stad en hoe de bescherming van de bisschoppen werkte. Dit zal ik doen aan de hand van een aantal decreten die door de bisschoppen van Utrecht zijn uitgevaardigd met betrekking tot de begijnen. Ook zal ik in datzelfde hoofdstuk kijken naar de positie van de begijnen van Utrecht in combinatie met de stadsraad en de graaf van Holland. Om een zo compleet mogelijk beeld te kunnen schetsen van deze verscheidene posities en relaties, heb ik alle archiefstukken verzameld aangaande de Utrechtse begijnen uit de periode van de casus. Deze bronnen gebruik ik om aan te tonen dat de drie onderzochte groepen actief de begijnen beschermden en hun respectievelijke redenen hiervoor bloot te leggen.

---

¹² Simons, *Cities of Ladies*, 133.

Hoofdstuk 1. Wat hield het in om begijn te zijn?

Zoals in de inleiding beschreven staat, gaat dit hoofdstuk over de vraag wat het inhield om begijn te zijn. Het antwoord op deze vraag is cruciaal om te begrijpen waarom de begijnen werden vervolgd. Ik zal mij allereerst richten op de geschiedenis van deze groepering, waarna ook hun gedachtegoed aan de orde komt.

Het ontstaan

Over het ontstaan van de begijnen wordt veel gediscussieerd omdat veel nog onbekend is. Volgens vooral de oudere mythes zou de begijnenbeweging gesticht zijn door een enkel individu. Vaak werd ervan uitgegaan dat dit door Lambert le Bègue († 1177) gedaan was.¹³ Hij was een priester te Luik in de twaalfde eeuw. Hier leefde hij een rumoerig leven. Naast dat over hem werd geclaimd dat hij de begijnen had opgericht, schreef hij ook het werk *Antigraphum Petri*. Dit boek, waarin hij zijn theologische ideeën beargumenteerde, leidde ertoe dat hij tot ketter werd uitgeroepen en werd opgesloten. Hij wist echter te ontsnappen en zocht zijn heil bij tegenpaus Calixtus III († 1179). Deze probeerde hij door middel van brieven te overtuigen van de doctrines die hij in het bovengenoemde werk uiteen had gezet. Dit is hem echter nooit gelukt, want niet lang hierna stierf Lambert. Hoewel deze man een ongetwijfeld interessant figuur is, werden al in 1925 vraagtekens gezet bij de connectie tussen hem en de begijnen. Zo stelde de neerlandicus Jozef van Mierlo in zijn werk ‘De Bijnaam van Lambertus Li Beges en de vroegste betekenis van het woord Begijn’ dat het niet mogelijk was om Lambert te zien als de oprichter noch als de naamgever van de begijnen. Zo schrijft hij: ‘Had Lambert zich werkelijk bemoeid met het inrichten en samenbrengen tot een soort van religieuze gemeenschap van jonge maagden, zijn vijanden zouden er voorzeker gebruik van hebben gemaakt om daaruit een nieuwe aanklacht tegen hem in te brengen.’¹⁴ Hoewel dit punt in mijn ogen deels rust op de wetenschap dat de begijnen in 1311 inderdaad tot ketter werden uitgeroepen, kennis die de aanklagers van Lambert natuurlijk niet bezaten, is het wel merkwaardig te noemen dat hier geen enkele melding over is gemaakt in de aanklacht mocht hij wel de begijnen hebben opgericht. Daarnaast stelt Van Mierlo dat de eerste vermelding van begijnen in Luik stamt uit 1213 en daarmee dus na de tijd van Lambert, die 36 jaar daarvoor het leven had gelaten.¹⁵ Als men echter het werk van de historicus McDonnell *The Beguines and Beghards in medieval culture, with special emphasis on the Belgian scene* leest, blijkt dit incorrect te zijn. McDonnell stelt dat de begijnen al eerder opkwamen en dat dit juist in het prinsbisdom Luik voor het eerst gebeurde bij de kerk van

---

¹³ Floris Jan Bakker, *Bedelorden en begijnen in de stad Groningen tot 1594* (Maastricht 1988) 95.

¹⁴ Jozef van Mierlo, ‘De Bijnaam van Lambertus Li Beges en de vroegste betekenis van het woord Begijn’, *Verslagen en mededelingen van de Koninklijke Vlaamse Academie voor Taal- en Letterkunde* 20 (1925) 1, 405-447, aldaar 418.

¹⁵ Van Mierlo, ‘De Bijnaam van Lambertus Li Beges en de vroegste betekenis van het woord Begijn’, 419.

Lambert.¹⁶ Ook verbindt hij wel degelijk de begijnen met Lambert. Hij stelt echter dat Lambert moet worden gezien als een beïnvloeder van de beweging, maar niet als haar stichter, want ‘no one can really claim that distinction’.¹⁷

Als dus niet moet worden gekeken naar een enkel individu die de begijnen oprichtte, komt al gauw de vraag op: hoe zijn de begijnen opgericht? Het toonaangevende werk *Religiöse Bewegungen im Mittelalter* van Herbert Grundmann uit 1935 biedt ons hier een antwoord op. Hierin vat hij het ontstaan van het begijnwezen samen als: ‘Das Beginentum ist also nicht eine absichtliche und planvoll geschaffene Sonderform des religiösen Lebens, sondern das Ergebnis der religiösen Frauenbewegung, soweit sie nicht Aufnahme fand in den neuen Orden.’¹⁸ Het werd voor veel vrouwen steeds moeilijker om zich bij een van de nieuwgevormde ordes, zoals de cisterciënzers, te voegen.¹⁹ Dit was veelal omdat een economische basis voor het opnemen van vrouwen in de kloosters ontbrak. Ook is het deze vrouwen onmogelijk gemaakt door het vierde Lateraanse concilie van 1215 om een nieuwe orde op te richten en daarmee het probleem op te lossen.²⁰ Er was echter wel een andere mogelijkheid voor de vrouwen die een religieus vroom leven willen leiden, maar geen plek weten te vinden in de bestaande ordes. In 1216 stond paus Honorius III (1150-1227) het toe om vrome gemeenschappen te vormen. Hoewel dit niet officieel werd genoteerd, leidde dit er wel toe dat er vrouwen waren die toch een religieus leven gingen leven, individueel of in een groep.²¹ Deze groepen waren dus niet deel van een orde, noch waren zij gebonden aan een regel. Hierdoor hadden zij geen plek binnen de kerkelijke structuur. Grundmann schrijft hierover: ‘Bildete das Beginentum eine seltsame Zwischenform zwischen den kirklichen Ordnungen dieser Zeit, nicht eigentlich zu dem Mönchstand der *Religiosi* gehörend, da es kein approbierter Orden war, aber auch nicht zu dem Laienstand der *Saeculares*, da die Beginen das saeculum verliessen.’²² Dit is deels ook wat hen in latere tijden in de problemen bracht. Hier zal verderop nog dieper op worden ingegaan.

De historicus en specialist op het gebied van begijnen, Walter Simons, volgt eenzelfde lijn als Grundmann als het gaat om de stichting van het begijnwezen. Hij stelt dat er inderdaad niet moet worden gezocht naar één individuele stichter.²³ Er moet eerder worden gesproken over meerdere

---

¹⁶ McDonnell, *The Beguines and Beghards in Medieval Culture*, 71. Dit baseert hij op de *gesta pontificum Tungrensium, Trajectensium et Leodiensium* van Gilles d’Orval. Dit werk werd pas rond 1250 geschreven. Rond deze tijd bestonden al mythes dat Lambert de stichter was. De vraag is dus of dit als bewijs moet worden gezien, of eerder als een ondersteuning van de mythe. In mijn optiek zien we hier dat op de mythe wordt voortgeborduurd.

¹⁷ McDonnell, *The Beguines and Beghards in Medieval Culture*, 72.

¹⁸ Grundmann, *Religiöse Bewegungen im Mittelalter*, 320.

¹⁹ Bakker, *Bedelorden en begijnen in de stad Groningen tot 1594*, 95. F.W.J Koorn, *Begijnhoven in Holland en Zeeland gedurende de middeleeuwen* (Assen 1981) 6.

²⁰ Bakker, *Bedelorden en begijnen in de stad Groningen tot 1594*, 95.

²¹ Koorn, *Begijnhoven in Holland en Zeeland gedurende de middeleeuwen*, 6. Simons, *Cities of Ladies*, 48.

²² Grundmann, *Religiöse Bewegungen im Mittelalter*, 321.

²³ Simons, *Cities of Ladies*, 36.

gemeenschappen die op verschillende plekken in de Lage Landen ontstaan en die als proto-begijnengemeenschappen kunnen worden gezien. Deze waren vaak informeel en non-hiërarchisch. Hierdoor bleven de meeste van deze gemeenschappen dan ook niet lang bestaan.²⁴ Hij stelt dan ook: ‘Of the almost threehundred beguinages that existed in the southern Low Countries from the thirteenth century on, very few could reliably trace their foundation to the activities of the first beguines.’²⁵ Omdat deze proto-begijnengemeenschappen op verschillende plekken ontstonden, waarbij alle gemeenschappen hun eigen gebruiken en regels hadden, waren sommige succesvoller dan andere. Pas in het tweede kwart van de dertiende eeuw zien we dat de begijnengemeenschappen uitgroeien tot een formele gemeenschap. Dit kwam doordat Paus Gregorius IX (1227-1241) voortbouwde op de eerdergenoemde toestemming van Honorius III en de begijnen bescherming bood.²⁶ Hierdoor begonnen de begijnen land te bezitten en zich daardoor tegenover de buitenwereld te identificeren als ‘formal institutions,’ in de vorm van begijnhoven.²⁷ Dit ging samen met het strikter reguleren van het begijnwezen. Vanaf dit moment kan worden gesproken over het begijnwezen zoals het bekend is komen te staan.²⁸ Tegelijk met deze ontwikkeling zien we ook dat het begijnwezen zich rap verspreidt over het noordwesten van Europa. Zo ontstonden er begijnhoven in het Rijnland, rond het Bodensee, in het noorden en zuiden van het Franse Rijk en zelfs ver in het oosten in Bohemen.²⁹

De vita apostolica

Nu bekend is hoe het begijnwezen tot stand is gekomen, is het van belang om te begrijpen wat het begijnwezen daadwerkelijk inhield. De begijnen werden gekenmerkt door een tegenstrijdigheid die veel voorkwam bij religieuze bewegingen die ontstonden na de elfde eeuw. Deze contradictie is dat zij een wil demonstrenen om zich van het sociale leven af te zonderen, maar tegelijkertijd er ook verbonden mee te zijn.³⁰ Beide kanten van deze tegenstrijdigheid zijn terug te vinden in de *vita apostolica*. Dit was een manier van leven zoals de apostelen, die gekenmerkt werd door materiële armoede en afzondering, waarbij tegelijkertijd ook grote aandacht werd besteed aan het helpen van de medemens, met nadruk op de zieken en armen.³¹ Zoals hierboven beschreven was deze leer kenmerkend voor verscheidene religieuze bewegingen van na de elfde eeuw. Onder deze bewegingen bevonden zich ketterse

---

²⁴ Ibidem, 37.

²⁵ Ibidem, 37.

²⁶ Hans Geybels, *Vulgariter Beghinae: Eight Centuries of Beguine History in the Low Countries* (Turnhout 2004) 50-51. Simons, *Cities of Ladies*, 48.

²⁷ Koorn, *Begijnhoven in Holland en Zeeland gedurende de middeleeuwen*, 6. Simons, *Cities of Ladies*, 48.

²⁸ Geybels, *Vulgariter Beghinae*, 49.

²⁹ Simons, *Cities of Ladies*, 50.

³⁰ Ibidem, 61.

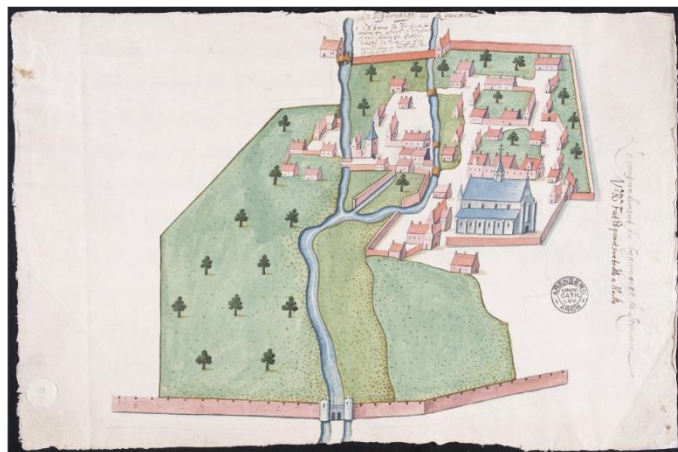
³¹ Ernest W. McDonnell, ‘The "Vita Apostolica": Diversity or Dissent’, *Church History* 24 (1969) 1, 13-31, aldaar 15.

bewegingen zoals de katharen en de waldenzen, maar ook de bedelordes zoals de franciscanen.³² De begijnen waren dus niet de enige die de *vita apostolica* nastreefden.

Afzonderen kon op veel manieren worden gedaan. De meest effectieve manier om dit te bereiken was om jezelf af te sluiten van de wereld door ingemetseld te worden in een cel dichtbij een kerk.³³ Deze manier is echter vrij extreem te noemen en werd ook niet vaak in praktijk gebracht. Veel begijnen kozen er dan ook voor om te leven in een van de al eerdergenoemde begijnhoven. In deze begijnhoven konden zij samenleven met vrouwen met eenzelfde gedachtegoed en konden zij deels ontsnappen aan de buitenwereld. Veel begijnen in begijnhoven werkten overdag echter nog wel in de stad en ook het begijnhof was overdag open voor de buitenwereld. Dit betekende dat de begijnhoven niet de teruggetrokkenheid leverden zoals een besloten klooster deed. Walter Simons stelt dan ook zeer terecht dat: 'The beguines' withdrawal from the world was thus more often the product of a mental construction than a physical reality'.³⁴

Dit betekende dat de begijnen andere manieren zochten om zich af te zonderen van de rest van de gemeenschap. In de praktijk kwam dit neer op het deels afstoten van materiële goederen en het ontsnappen aan de huwelijksplicht.

In het opzicht van het afstoten van de materiële goederen volgden zij de lijn van de moralistische schrijvers van de elfde

Figuur 1 Begijnhof bij Leuven circa 1600.

en twaalfde eeuw. Deze schrijvers keerden zich tegen de groeiende macht van het geld, waarvan zij geloofden dat dit de mensen corrumpeerde.³⁵ Dit eechoot de veranderingen die de Lage Landen in de twaalfde eeuw doormaakten op het gebied van urbanisatie. In deze nieuwe wereld was er een groter verschil ontstaan tussen de rijken en de armen. Er was minder aandacht voor de zwakkere elementen in de samenleving, zoals de armen, de ouderen en de melaatsen.³⁶ Dit bracht met zich mee dat er groepen ontstonden die zich tegen deze ontwikkeling keerden. Zo is te zien dat in de *vitae* van een groep religieuze vrouwen die vaak wordt verbonden met de beginselen van de begijnenbeweging, veelal

³² McDonnell, 'The "Vita Apostolica": Diversity or Dissent' 18.

³³ Simons, *Cities of Ladies*, 61.

³⁴ Ibidem, 62.

³⁵ Anneke B. Mulder-Bakker, *Mary of Oignies: Mother of Salvation* (Turnhout 2006) 4.

³⁶ Simons, *Cities of Ladies*, 62.

kritisch wordt gesproken over de op geld beluste mens.³⁷ Zo kozen velen van hen, de rijkdom van hun ouders verachtend, om hun ouders te ontvluchten en een leven van armoede en spirituele rijkdom te leven.³⁸ Dit betekende echter niet dat de begijnen in armoede leefden. De begijnen hadden namelijk nooit een eed van armoede afgelegd. Armoede was eerder een ideaal dan een absoluut. Zo was het de begijnen toegestaan om zelf of als gemeenschap bezittingen te hebben. Zij moesten hier echter wel sober in zijn. Zo moesten zij delen wat gedeeld kon worden en geen rijkdom tentoonspreiden. Dit betekende dat ‘The simplicity of their residences, furniture, tools, and clothing, characterized beguine life until the twentieth century.’³⁹

Zoals hierboven al werd aangekaart, was naast het sobere leven ook het ontsnappen van het huwelijk een kenmerkend aspect van de afzondering van de begijnen. In de twaalfde en dertiende eeuw was het voor de vrouw bijna een gegeven dat ze zou trouwen met de man die haar ouders voor haar uitzochten.⁴⁰ In die zin bestond er een zekere huwelijksplicht. Een kenmerkend aspect van de hierboven genoemde *vitae* was dat deze vrouwen ook moesten trouwen met een door hun ouders uitgekozen man. Deze vrouwen uit de *vitae* voelden echter dat zij hun leven moesten geven aan Christus en kozen ervoor om zich tegen de wil van hun ouders te keren, met alle gevolgen van dien.⁴¹ Deze *vitae* golden als voorbeeld voor veel vrouwen die niet in het huwelijk wilden treden.⁴² Het alternatief voor in een klooster treden was in deze tijd zoals hierboven al beschreven staat in veel gevallen niet mogelijk, en degenen die wel binnen konden treden, verloren hun onafhankelijkheid. De begijnhoven waren echter een perfect alternatief, want naast dat zij de vrouwen een alternatief voor het huwelijk boden, gaven zij de vrouwen ook een mogelijkheid om hun eigen inkomen te verdienen.⁴³ Daarnaast konden de vrouwen op een latere leeftijd nog beslissen om het begijnhof te verlaten en toch in het huwelijk te treden. Hier zaten echter wel financiële gevolgen aan vast, zoals een aan het begijnhof te betalen boete. Toch maakte de vrijheid die de vrouwen hier konden genieten de begijnhoven een populaire plek voor vrouwen die niet in het huwelijk wilden stappen. Ditzelfde gold ook voor weduwes die niet bereid waren om te hertrouwen en bang waren om hun eigendommen te verliezen. Daarnaast gold voor maagdelijkheid hetzelfde als voor armoede; het was meer een ideaal dan een absoluut.⁴⁴ Er werd zelfs rekening gehouden met de seks die ongetwijfeld zou plaatsvinden. Zo waren er regels in de statuten van het begijnhof van Mechelen rond

---

³⁷ De *vitae* die hier worden benoemd zijn de *vitae* van een elftal vrouwen. Dit zijn: Maria van Oignies (†. 1213), Odilia van Luik († 1220), Jutta van Hoei († 1228), Christina Mirabilis (of van Sint-Truiden, † 1228), Ida van Nijvel († 1231), Ida van Leuven († na 1231), Margaret van Ieper († 1234), Lutgard van Tongeren (van Aywières, † 1246), Juliana van Mont-Cornillon († 1259), Beatrijs van Nazareth († 1268), en Ida van Gorsleeuw († na 1262).

³⁸ Susan Mosher Stuard, *Women in Medieval Society* (Philadelphia 1976) 147.

³⁹ Simons, *Cities of Ladies*, 68.

⁴⁰ Mosher Stuard, *Women in Medieval Society*, 148.

⁴¹ Simons, *Cities of Ladies*, 69.

⁴² Mosher Stuard, *Women in Medieval Society*, 147.

⁴³ Simons, *Cities of Ladies*, 72.

⁴⁴ *Ibidem*, 73.

1290, waarin stond dat een zwangere begijn voor een jaar het begijnhof moest verlaten. Als zij daarna echter goed gedrag toonde kon zij weer toetreden tot het begijnhof.⁴⁵ Deze relatief lichte straffen, gecombineerd met het kunnen uittreden uit het begijnwezen, leidde veelal tot argwaan en kritiek vanuit de kerk. Hierop zal ik in het volgende hoofdstuk terugkomen.

Zoals uitgelegd werd er in de *vita apostolica* ook aandacht besteed aan de hulp voor de medemens. Dit was ook het geval bij de begijnen. Zoals al eerder is besproken, was er door de urbanisatie in de twaalfde eeuw een groeiende groep zwakkere mensen, waaronder de armen en de zieken, in de stedelijke samenleving. Deze groep had zorg nodig, en de begijnen waren in staat deze zorg te leveren.⁴⁶ Hoewel oorspronkelijk geestelijken de zorg voor deze groep op zich namen, is er een verandering waar te nemen in de Lage Landen tijdens deze periode. Zo werden er in steden hospitalen opgericht die werden bemenst door leken.⁴⁷ Een van de groepen die dergelijke zorg verleenden, waren de begijnen. Sommige begijnhoven richtten hospitalen op aangrenzend aan de hoven en sommige begijnhoven werden zelfs opgericht door groepen vrouwen die al samen in deze gasthuizen werkten. Een goed voorbeeld van het laatste was het Groot Begijnhof in Gent.⁴⁸ Toen in de twaalfde eeuw de begijnhoven populairder werden bij arme vrouwen, werden deze hospitalen echter te duur om te onderhouden. Deze vrouwen brachten namelijk weinig geld met zich mee wanneer zij het begijnhof betraden. Dit betekende dat zij moesten worden onderhouden door de rest van de begijnen, wat financiële problemen met zich meebracht. Dit maakte het te moeilijk om losstaande zorg te bieden. Om deze reden gingen sommige begijnen aan het werk in nabijgelegen hospitalen van andere instituten.⁴⁹ Naast het zorgen voor de levenden namen de begijnen ook de zorg voor de stervenden op zich. Zo werden ze ingehuurd om te bidden voor de overledenen, iets wat normaliter door geestelijken werd gedaan, maar werden ze ook betaald voor het zorgen voor een lijk voordat deze werd begraven.⁵⁰ Al met al waren de begijnen verantwoordelijk voor een aantal belangrijke taken die de groeiende steden hard nodig hadden. Dit had echter wel tot gevolg dat zij niet het teruggetrokken leven konden leven als de nonnen die zij echoden.

Dit alles was echter niet het enige waardoor zij in contact stonden met de buitenwereld. Zoals hierboven beschreven staat, lukte het de begijnhoven niet altijd om rond te komen van alleen giften en dat wat nieuwe begijnen met zich meebrachten. Door contemporaine schrijvers weten wij echter dat veel

---

⁴⁵ F. de Ridder, 'De Oudste Statuten van het Mechelsche Begijnhof', *Handelingen van de Koninklijke Kring voor Oudheidkunde, Letteren en Kunst van Mechelen* 39 (1934) 1, 18-29, aldaar: 23.

⁴⁶ Simons, *Cities of Ladies*, 76. Tanya Stabler Miller, *The Beguines of Medieval Paris: Gender, Patronage, and Spiritual Authority* (Philadelphia 2014) 39.

⁴⁷ Simons, *Cities of Ladies*, 76.

⁴⁸ Ibidem, 76.

⁴⁹ Ibidem, 77.

⁵⁰ Barbara Newman, *From Virile Woman to Woman Christ: Studies in Medieval Religion and Literature* (Philadelphia 1995) 112.

begijnen ook de kost verdienden met ambachtswerk.⁵¹ Dit werk had ook een belangrijke sociale rol voor de begijnen aangezien zij dit veelal in groepen deden. Tijdens dit werk werd er gediscussieerd over theologische kwesties. Het bracht ook een grotere sociale cohesie met zich mee.⁵² Veelal werkten de begijnen binnen de textielindustrie, maar dit verschilde per gebied.⁵³ Zo waren er ook hoven waar het werken in de landbouw centraal stond. Wel stond in de meeste gevallen voorop dat het werk geschikt was voor een vrouw. Hun inkomsten zorgde ervoor dat de begijnen zichzelf konden voorzien zonder afhankelijk te zijn van giften of bedelen.

De sociale opbouw van de begijnen

In de periode voorafgaand aan het al eerdergenoemde toonaangevende werk van Grundmann werd er veelal vanuit gegaan dat het voornamelijk arme vrouwen waren die zich bij het begijnwezen voegden.⁵⁴ Grundmann stelt dat dit echter eerder was gebaseerd op sociologische verwachtingen dan op empirische werkelijkheid.⁵⁵ Grundmann stelt terecht dat het, als wordt gekeken naar de idealen van armoede, onlogisch is dat deze groepering voornamelijk onder de arme vrouwen populair was. Juist vrouwen uit een rijke familie hebben volgens hem redenen om een leven in armoede te verlangen. Hij stelt dan ook dat de begijnen, vooral in de vroege fase van de ontwikkeling van het begijnwezen, voornamelijk vrouwen uit de hogere klassen moeten zijn geweest. Zij konden namelijk het geld binnenbrengen om de hoven te kunnen onderhouden, iets dat ondenkbaar is voor vrouwen uit de armere klassen.⁵⁶ Daarnaast onderbouwt hij dit door te stellen dat de religieuze vrouwen uit de bovengenoemde *vitae* allen uit de hogere klasse kwamen.⁵⁷ Dit punt is echter minder sterk omdat het gewoonlijk was dat het onderwerp van *vitae* bijna altijd iemand betrof uit de hogere klassen. Dat brengt dan ook een vertekend beeld met zich mee aangaande de sociale constructie van de begijnen. Zijn eerdere twee punten zijn echter voldoende om sinds dien ervan uit te gaan dat de begijnen in hun beginjaren vooral bestonden uit vrouwen uit rijke families.⁵⁸

Deze sociale opbouw veranderde echter gaandeweg. Zoals hierboven beschreven staat bleek dat vrouwen uit lagere klassen er steeds vaker voor kozen om begijn te worden. Deze vrouwen hadden echter vaak niet dezelfde positie als de rijkere vrouwen. Vaak waren het de rijkere vrouwen die de

---

⁵¹ Stuard, *Women in Medieval Society*, 145.

⁵² *Ibidem*, 145.

⁵³ Geybels, *Vulgariter Beghinae*, 115-116.

⁵⁴ Simons, *Cities of Ladies*, 91.

⁵⁵ Grundmann, *Religiöse Bewegungen im Mittelalter*, 181.

⁵⁶ *Ibidem*, 183-184.

⁵⁷ *Ibidem*, 189.

⁵⁸ Deze sociale opbouw is terug te zien in archiefstudies van begijnen in het Rijngebied in het werk *Rheinisches Beginen-und Begardenwesen* en het artikel 'Die Beginen in Köln'. Eva G. Neumann, *Rheinisches Beginen-und Begardenwesen* (Meisenheim 1960) 105-107. J. Asen, 'Die Beginen in Köln', *Annalen des historischen Vereins für den Niederrhein* 111 (1927) 2, 81-180, aldaar: 92-93.

leidinggevende posities innamen.⁵⁹ Ook betekende de toestroom van vrouwen uit de armere klassen niet dat de rijkere vrouwen de begijnhoven meden.⁶⁰

Zoals beschreven probeerden de begijnen een leven na te bootsen dat paste binnen de *vita apostolica*, een leven dat op veel gebieden paradoxaal is. Deze paradox is terug te zien in de behandeling van de begijnen, want hoewel zij door velen als vrome vrouwen werden beschreven, werden zij echter toch tot ketter benoemd. In het volgende hoofdstuk zal ik mij richten op de vraag waarom de begijnen werden vervolgd.

---

⁵⁹ Simons, *Cities of Ladies*, 100-101.

⁶⁰ Koorn, *Begijnhoven in Holland en Zeeland gedurende de middeleeuwen*, 99-100. Simons, *Cities of Ladies*, 101.

Hoofdstuk 2. Waarom werden de begijnen vervolgd?

In 1311 werden de begijnen tot ketters verklaard op het concilie van Vienne. Ook hiervoor kregen ze echter al kritiek te verduren. In dit hoofdstuk zal ik mij richten op de vraag waarom de begijnen werden vervolgd en welke gevolgen dit had voor de begijnen. Dit zal ik doen door eerst een korte beschrijving te geven van de periode voor het concilie van Vienne en mij daarna te richten op de kritiek die de begijnen ontvingen voorafgaand aan het concilie. Vervolgens zal ik mij richten op het concilie zelf aan de hand van de edicten die daaruit zijn voortgekomen en hun impact.

De aanloop naar het concilie van Vienne

Om te begrijpen waarom de begijnen werden vervolgd, moet er ook worden begrepen wat er nog meer plaatsvond op het gebied van vervolging. Zoals ook al in de inleiding is beschreven waren de vervolgingen van ketterijen een onderdeel van de hoge en late middeleeuwen. Zo werden verscheidene groepen, zoals de katharen en de waldenzen, zwaar vervolgd. Relevant hierbij om te weten is dat ook zij de *vita apostolica* probeerden na te leven.⁶¹ Dit betekent echter niet dat deze leefwijze direct aan ketterij moet worden gekoppeld. Wel kan er worden gesteld dat deze leefwijze dermate los stond van de kerk dat dit aanhangers hiervan verdachter kon maken.⁶² Dit komt overeen met de bestaande theorieën over ketterij die stellen dat door de gregoriaanse hervormingen en het Vierde Lateraanse Concilie de leer van de kerk dermate werd vastgesteld dat dit ertoe leidde dat voorheen geaccepteerde stromingen buiten de boot vielen en daarmee tot ketterij vervielen.⁶³ De vervolging van de begijnen moet dus niet gezien worden als een individueel geval van vervolging, maar juist als deel van een groter geheel.

Veel van de kritiek die de begijnen voor het concilie van Vienne ondervonden, richtte zich vooral op het vrijblijvende karakter van het begijnenwezen. Deze kritiek is goed terug te zien in het werk van de middeleeuwse Franse dichter Rutebeuf (1230-1285). In zijn gedicht *Dit de Beguines*, hier vertaald door Walter Simons, schrijft hij het volgende:

*Whatever a beguine says, listen only to what is good. All that happens in her life is religious. Her speech is prophesy; if she laughs, it is good companionship; if she cries, it's out of devotion; if she sleeps, she is ravished; if she has a dream, it is a vision; and if she lies, don't think of it. If a beguine marries, that is her vocation, because her vows or profession are not for life. Last year she wept, now she prays, next year she'll take a husband. Now she is Martha, then she is Mary; now she is chaste, then she gets a husband. But remember: say only good things of her, because the King would not tolerate otherwise.*⁶⁴

---

⁶¹ McDonnell, 'The "Vita Apostolica": Diversity or Dissent', 18.

⁶² Ibidem, 28.

⁶³ Ibidem, 24.

⁶⁴ Simons, *Cities of Ladies*, 119.

Dit gedicht vat perfect de kritiek samen die de begijnen nog voor het concilie van Vienne ondervonden. Doordat het begijnenwezen geen kloostergelofte had was het makkelijk om tussen het religieuze en seculiere te schipperen.⁶⁵ Dit betekende ook dat de begijnen zich niet bij een regel of orde aansloten waarbij zij wel een kloostergelofte hadden moeten afleggen. Hierdoor had de kerk weinig controle over wat de begijnen deden.⁶⁶

Wat ook voor kritiek en argwaan zorgde, was het gesloten karakter van de begijnhoven zelf. Doordat de begijnen zich daar afzonderden van de rest van de stedelijke gemeenschap, wist men vaak niet wat daar precies gebeurde. Deze argwaan leidde tot roddels, waarvan de meest voorkomende was dat de begijnen veredelde prostituees waren.⁶⁷ Dergelijke roddels zijn begrijpelijk als men kijkt naar het feit dat een begijn mannelijke gasten mocht ontvangen en het feit dat er ook begijnen zwanger raakten. Een sterkere vorm van argwaan is terug te zien in gebieden waar andere vormen van ketterij werden bestreden zoals bij de katharen in Zuid-Frankrijk en aanhangers van de Vrije Geest in het Duitse rijk. In deze gebieden werden de begijnhoven gezien als verstopplekken van deze ketterijen. In deze gebieden werd dan ook vaak een koppeling gelegd tussen de begijnen en andere ketterijen.⁶⁸ Als wordt gekeken naar een van de beroemdste begijnen die is vervolgd, Marguerite Porete, is dit ook het geval. Zij was een begijn, maar belandde op de brandstapel doordat zij werd gezien als een volgeling van de ketterij van de Vrije Geest.⁶⁹ Ook hier moet dus worden gekeken naar de grotere context van vervolging.

Het concilie van Vienne

Al deze kritiek en argwaan heeft in 1311 geleid tot het besluit van het concilie van Vienne. Om te begrijpen waar de begijnen precies voor werden aangeklaagd zal ik de twee decreten van het concilie over de begijnen bespreken: *Cum de quibusdam mulieribus* en *Ad Nostrum*. Deze twee documenten zijn door de paus uitgevaardigd in samenspraak met het algemeen concilie. Hoewel de beslissingen achter de edicten al op het concilie zijn gemaakt, zijn deze pas in 1317 uitgevaardigd in wat bekend is komen te staan als de *Constitutiones Clementinae*. Sindsdien zijn zij pas echt rechtsgeldig.⁷⁰ Deze decreten geven niet alleen de reden waarom de begijnen werden vervolgd, maar ook de manier hoe de begijnen van Utrecht konden worden beschermd. De twee decreten geven namelijk een tegenstrijdig beeld. Hier zal ik op terugkomen nadat de inhoud van de beide bronnen is beschreven.

---

⁶⁵ Ibidem, 119.

⁶⁶ Grundmann, *Religiöse Bewegungen im Mittelalter*, 321.

⁶⁷ Anke Passenier, "Women on the Loose": Stereotypes of Women in the Story of the Medieval Beguines' in: Ria Kloppenborg en Wouter J. Hanegraaff (red.), *Female Stereotypes in Religious Traditions* (Leiden 1995) 61-88, aldaar 70.

⁶⁸ Passenier, "Women on the Loose", 65.

⁶⁹ Robert Lerner, *The Heresy of the Free Spirit in the Later Middle Ages* (Londen 1972) 68.

⁷⁰ McDonnell, *The Beguines and Beghards in Medieval Culture*, 528-529.

Het eerste decreet is *Cum de quibusdam mulieribus*. In dit decreet wordt vooral kritiek geleverd op de begijnen die leven als religieuzen, maar dat absoluut niet zijn. Zo wordt direct gesteld dat zij niemand gehoorzaamheid beloven en dat zij geen goedgekeurde kloosterregel naleven. Ook hebben de vrouwen hun ketterse ideeën van ‘religieuzen’ waar de vrouwen zich erg tot aangetrokken voelen.⁷¹ Daarnaast prediken zij ook ideeën die niet op een lijn staan met de leer van de kerk, waardoor zij het zielenheil van onschuldigen in gevaar brengen.⁷² Om deze redenen voelt het concilie zich gedwongen om deze groep vrouwen te ontbinden en deze manier van leven voor eeuwig te verbieden. Ook wordt het iedereen verboden op straffe van excommunicatie om deze groepering nog te ondersteunen.⁷³ In de laatste drie regels van het decreet wordt nog wel duidelijk gemaakt dat dit niet een algemeen verbod is op religieuze vrouwen. Deze vrouwen staat het nog steeds vrij op een religieuze en sobere manier in gasthuizen te leven.⁷⁴ Deze laatste regels maken dit document interessant omdat hier een onderscheid wordt gemaakt tussen religieuze vrouwen die wel goed leven en de begijnen die foutieve ideeën verspreiden. McDonnell noemt dit laatste stuk dan ook een ‘saving Clause’ die ervoor zorgt dat de deur openblijft voor goede begijnen.⁷⁵ Hoewel dus de levenswijze van de begijnen in zekere zin nog steeds wordt toegestaan, is het hebben van verkeerde ideeën over religie hetgeen wat ervoor zorgt dat zij worden ontbonden.

Als nu wordt gekeken naar het andere decreet, *Ad Nostrum*, dan is de taal van dat decreet een stuk harder voor de begijnen. Dit decreet was waarschijnlijk ingebracht door prelaten van het Duitse Rijk.⁷⁶ In dit decreet wordt niet het onderscheid gemaakt tussen de goedlevende religieuze vrouwen en de ketterse begijnen. De begijnen worden hier als een sekte gezien met heiligschennende ideeën. Deze worden beschreven in acht punten, omschreven als acht fouten. Deze fouten beslaan onder andere het

---

⁷¹ In het Latijn staat hierover: ‘*Cum de quibusdam mulieribus beguinabus vulgariter nuncupatis quae, cum nulli promittant oboedientiam nec propriis renuncient, neque profiteantur aliquam regulam approbatam, religiosae nequaquam existunt, quanquam habitum, qui begunarum dicitur, deferant et adhaereant religiosis aliquibus, ad quos specialiter trahitur affectio – earundem.*’ Uit: Tanner, *Decrees of the Ecumenical Councils, Volume 1*, 372.

⁷² In het Latijn staat hierover: ‘*nobis fide digna relatione insinuatam extiterit, quod earum aliquae quasi perductae in mentis insaniam, de summa trinitate ac divina essentia disputent et praedicient ac circa fidei articulos et ecclesiastica sacramenta opiniones catholicae fidei contrarias introducant, et multos super his decipientes simplices, eos in errores diversos inducant alia que quam plura periculum animarum parientia sub quodam velamine sanctitatis faciant et committant.*’ Uit: Ibidem, 372.

⁷³ In het Latijn staat hierover: ‘*Praedictis vero religiosis, per quos eadem mulieres in huiusmodi begunagii statu foveri et ad ipsum suscipiendum induci dicuntur, sub simili excommunicationis poena, quam eo ipso quod secus egerint.*’ Uit: Ibidem, 372.

⁷⁴ In het Latijn staat hierover: ‘*Sane per praedicta prohibere nequaquam intendimus quin, si fuerint fideles aliquae mulieres, quae promissa, continentia vel etiam non promissa honeste in suis conversantes hospitii, poenitentiam agere voluerint et virtutum domino in humilitatis spiritu deservire, hoc eisdem liceat, prout dominus ipsis inspirabit.*’ Uit: Ibidem, 372.

⁷⁵ McDonnell, *The Beguines and Beghards in Medieval Culture*, 524.

⁷⁶ Het is niet precies bekend wie deze prelaten waren. Müller stelde echter dat dit hoogstwaarschijnlijk moet zijn ingebracht door Duitse prelaten omdat het decreet zich voornamelijk lijkt te focussen op de situatie in het Duitse Rijk. Ewald Müller, *Das Konzil von Vienne, seine Quelle und seine Geschichte* (Munster 1934) 581-582.

feit dat zij geloven dat een mens tijdens het leven zondenvrij kan worden, maar ook dat zij niet geloven dat zoenen een zonde is.⁷⁷ Dit leidt tot de conclusie dat het begijnenwezen moet verdwijnen omdat het een enorme bedreiging vormt voor het zielenheil van hen die deze leer volgen.⁷⁸ Ook in dit decreet wordt het ten strengste verboden om ondersteuning te bieden aan de begijnen.⁷⁹ Doordat in dit decreet niet het bovengenoemde onderscheid wordt gemaakt tussen de goede en slechte religieuze vrouwen, is dit decreet vele malen gevaarlijker voor de begijnen. In dit decreet worden ze namelijk generiek tot ketter verklaard.⁸⁰

Het is opmerkelijk dat *Ad Nostrum* meer veroordelend is dan *Cum de quibusdam mulieribus*. Dit verschil kan echter verklaren waarom de bisschoppen zich in hun recht voelden staan om de begijnen te beschermen, zonder dat zij werden geëxcommuniceerd. Dit verschil verklaart Robert Lerner in zijn werk *The Heresy of the Free Spirit*. Hij stelt dat er in het decreet *Ad Nostrum* niet alleen wordt gerefereerd aan de begijnen maar voornamelijk aan de ketterij van de Vrije Geest.⁸¹ Deze vermeende ketterij was voornamelijk actief in het Duitse Rijk. Ook komen de acht fouten eerder overeen met het werk van beroemde vermeende ketteren van de Vrije Geest, zoals bijvoorbeeld Marguerite Porete, dan met wat bekend is over de begijnen. Robert Lerner stelt dan ook dat er in *Ad Nostrum* vanuit wordt gegaan dat de begijnen gelijkstaan aan de ketterij van de Vrije Geest.⁸² Het was niet ongebruikelijk dat voor de aanhangers van de Vrije Geest de benaming van begijn werd gebruikt. Hierover stelt Lerner dat er zeker begijnen deze ketterij aanhingen, maar dat dit voor de meesten zeker niet gold.⁸³ In dat geval zou dit decreet toch goed te combineren zijn met het decreet *Cum de Quibusdam mulieribus*, omdat *Ad Nostrum* kan worden gezien als een uitwerking van het eerste. Dit zou inhouden dat de ketterse begijnen de begijnen zijn die de ketterij van de Vrije Geest zouden aanhangen. Dit is echter niet met zekerheid te stellen omdat er toch voor is gekozen dit in twee verschillende decreten te zetten in plaats van een. Ook

---

⁷⁷ Geybels, *Vulgariter Beghinae*, 61-62. Voor het gehele edict: Tanner, *Decrees of the Ecumenical Councils*, Volume 1, 383-384.

⁷⁸ Ibidem, 62.

⁷⁹ Ibidem, 62.

⁸⁰ McDonnell, *The Beguines and Beghards in Medieval Culture*, 526-527.

⁸¹ Lerner, *The Heresy of the Free Spirit in the Later Middle Ages*, 49.

⁸² Ibidem, 82.

⁸³ Ibidem, 229. Een goed voorbeeld hiervan is de eerdergenoemde Marguerite Porete die te boek kwam staan als begijn maar hierom niet werd vervolgd. Zij werd namelijk vervolgd voor haar connectie met de ketterij van de Vrije Geest. Dit laat zien dat men beide kon zijn, maar ook dat het niet onlogisch is dat *Ad nostrum* de fout om de ketterij van de vrije geest te beschrijven als begijnen en begarden. De vraag wie precies behoorde tot de ketterij is een ander probleem. De Vrije Geest was geen sekte of homogene groep. Wel waren er bepaalde denkbeelden die veelal aan de Vrije Geest werden toegeschreven. Hieronder vielen het idee dat de perfectie van de ziel al tijdens het leven kon worden bereikt, het afzetten tegen het idee van 'zondes' en over het algemeen antiklerikale sentimenten. Deze ideeën werden vooral verspreid door intellectuelen en mystici. Dit maakte het vaak moeilijk om te onderscheiden wat tot de Vrije Geest behoorde en wat tot het mysticisme. Voor een uitgebreide studie naar de ketterij van de Vrije Geest: Robert Lerner, *The Heresy of the Free Spirit in the Later Middle Ages*.

is het taalgebruik van *Ad Nostrum* veroordelend. Dat laatste zou echter verklaard kunnen worden uit het feit dat hierin alleen wordt gefocust op de ketterse begijnen.

De gevolgen van het concilie van Vienne

Wat in ieder geval wel kan worden gesteld, is dat deze decreten de nodige onduidelijkheid met zich meebrachten. Bijvoorbeeld vragen wanneer een begijn kettters is of wanneer het samenleven van religieuze vrouwen wel toegestaan is en wanneer niet. Deze vragen speelden al kort nadat de decreten werden gepubliceerd. Zo voelde Paus Johannes XXII de noodzaak om in 1318, een jaar na de officiële publicatie, al een bul op te stellen als verduidelijking voor vragen zoals hierboven zijn gesteld. In deze bul, *Ratio Recta*, staat dat bisschoppen inderdaad begijnen moeten opsporen die afvallig zijn aan de leer van de kerk.⁸⁴ Daarnaast stelt hij wel dat begijnen die goedleers zijn juist moeten worden beschermd. Dit staat natuurlijk tegenover de eerdere decreten waarbij juist werd gesteld dat het gehele begijnwezen moest worden ontmanteld.

Dit betekende niet dat er geen vervolging plaatsvond. Na het publiceren van de decreten werden vooral in het Franse en Duitse Rijk begijnhoven ontbonden.⁸⁵ Zo beschrijft de uit 1325 afkomstige *Chronica Provinciae Argentinensis* dat begijnen van Straatsburg werden gedwongen om hun sobere kleurloze kleding achter te laten en zichzelf te kleden in kleurige lekenkleding. Ook werden vrouwen die een eed van onthouding van seks hadden aangenomen, gedwongen om te trouwen en ‘what is more detestable have cast *inclusae* out of their habitations and obliged them to live in the world.’⁸⁶ In het bisdom Mainz werd in 1318 iedereen geëxcommuniceerd die ook maar iets te maken had met de begijnen. Ook werden er in het bisdom Kamerijk excommunicatieprocessen gestart naar aanleiding van de besluiten van *Cum de Quibusdam mulieribus*.⁸⁷ Opmerkelijk is echter de toestemming van de bouw van een kapel die de bisschop van Kamerijk geeft aan de begijnen in 1320.⁸⁸ Dit laat zien hoe moeilijk het was voor de bisschoppen om de begijnen op de juiste manier te vervolgen. Dit kwam door de verwarring die was ontstaan door de tegenstrijdige decreten. Het was onduidelijk geworden welke begijnen wel moesten worden vervolgd en welke waren vrijgesteld van vervolging. Religieuzen waren niet de enigen die gebruik maakten van de decreten. Zo schrijft de historicus John Van Engen dat ‘New

---

⁸⁴ McDonnell, *The Beguines and Beghards in Medieval Culture*, 536.

⁸⁵ Ibidem, 529.

⁸⁶ Ibidem, 529. De *Inclusae* die hier benoemd worden, waren de begijnen die ervoor kozen om ingemetseld in een cel te leven.

⁸⁷ Jörg Voigt, ‘Das Beginenwesen nach dem Konzil von Vienne. Die Auswirkungen der Konzildekretale *Cum de quibusdam* (1317) auf die Beginen in den Diözesen Cambrai, Tournai, Lüttich und Utrecht und die Umsetzung der Bulle *Cum de mulieribus* (1320)’, in: Michael Matheus (red.), *Friedensnobelpreis und historische Grundlagenforschung: Ludwig Quidde und die Erschliessung der kurialen Registerüberlieferung* (Berlijn 2012) 441-475, aldaar 448.

⁸⁸ Voigt, ‘Das Beginenwesen nach dem Konzil von Vienne’, 448-449.

papal law mostly enabled adversaries of these women to act out their rivalries and resentments.’⁸⁹ Dit leidde tot begijnen die door ‘local thugs’ uit hun hoven werden gedreven en werden aangevallen op straat.⁹⁰

Pas in 1343 werden de begijnen weer officieel getolereerd in de Lage Landen, nadat paus Clemens VI de bul *Persones Vacentes* had uitgevaardigd. Hierin werden de begijnen van de Lage Landen verklaard tot een door de kerk getolereerd instituut.⁹¹ Dit betekende echter niet dat hiermee de begijnen van de Lage Landen met rust werden gelaten. Door dit hele proces had de reputatie van de begijnen veel schade opgelopen.⁹² Daarnaast werden begijnen in de Duitse gebieden nog steeds vervolgd. Dit bleef doorgaan tot 1411. In dat jaar werden alle begijnhoven van Bazel ontmanteld.⁹³

---

⁸⁹ John Van Engen, *Sisters and Brothers of the Common Life, The Devotio Moderna and the World of the Later Middle Ages* (Philadelphia 2013) 39.

⁹⁰ Van Engen, *Sisters and Brothers of the Common Life*, 39.

⁹¹ Geybels, *Vulgariter Beghinae*, 64.

⁹² Simons, *Cities of Ladies*, 135.

⁹³ Lerner, *The Heresy of the Free Spirit in the Later Middle Ages*, 157.

Hoofdstuk 3. Wat was de situatie in Utrecht?

De periode na het concilie van Vienne was een dieptepunt in de geschiedenis van de begijnen. Dit dieptepunt was echter niet terug te zien bij de begijnen in Utrecht. In dit hoofdstuk richt ik mij op de casus Utrecht. Dit doe ik door eerst kort de geschiedenis van het begijnhof van Utrecht te beschrijven. Hierna zal ik de relatie van de begijnen tot de in de inleiding beschreven groepen, de bisschoppen, de adel en de raad van Utrecht, verder uitlichten. Hierbij wordt voornamelijk gekeken naar de besluiten die zij namen tegenover de begijnen. Om de hoofdvraag te beantwoorden zal ik ook deze besluiten verklaren.

Het begijnhof van Utrecht

Wie bekend is met het stratenplan van Utrecht, of ooit een keer de buurten rond de Drift heeft verkend, is mogelijk bekend met de

Wijde Begijnestraat. De oplettende lezer van deze scriptie zal correct geconcludeerd hebben dat dit de plek is waar het begijnhof in de stad Utrecht lag. Op de hiernaast weergegeven afbeelding van Utrecht rond 1572 is goed te zien hoe het begijnhof zich bevond in het stratenplan.⁹⁴ Het hof

Figuur 2 Deel van een stadsplattegrond van Utrecht uit circa 1572

bevindt zich op nummer 4 en besloeg het middelste blok, zoals op de kaart zichtbaar is. De precieze stichtingsdatum van het begijnhof is niet bekend. Wel weten we dat het voor het jaar 1251 is gesticht. In dat jaar sloten de begijnen een erfpachtcontract met het kapittel van Sint Jan over de grond waar zij al op leefden.⁹⁵ Ook kregen zij het recht deze uit te breiden, hetgeen ook werd gedaan. Zo werd er in het erfpachtcontract een nieuwe hofstede en een stuk erf genoemd.⁹⁶

---

⁹⁴ De afbeelding is afkomstig uit het werk *Civitates Orbis Terrarum* van Georg Braun & Frans Hogenberg. Het toont de stad Utrecht rond 1572. De nummering is zelf toegevoegd. 1. De Janskerk op het Janskerkhof. Dit is nog steeds een herkenbare locatie binnen het Utrechtse stratenplan. 2. De positie van de huidige universiteitsbibliotheek van de universiteit van Utrecht. 3. De Plompetorengracht. 4. De locatie van het begijnhof te Utrecht. 5. De Voorstraat.

⁹⁵ F. Ketner (ed.), *Oorkondenboek van het Sticht Utrecht tot 1301, deel 3* (Den Haag 1949) 46. oorkondennummer 1250.

⁹⁶ Ketner, *Oorkondenboek van het Sticht Utrecht tot 1301, deel 3*, 46. oorkondennummer 1250.

Over de precieze inwonsters van dit begijnhof is uit de periode rond de casus maar weinig bekend. Er is maar één document uit de periode voor de vervolging waarin een begijn met naam wordt benoemd. Het gaat hier om het testament van de begijn Geertruid van Ruwiel, dochter van de ridder Loef van Ruwiel, uit 1284. In dit testament schenkt zij 70 pond aan het Duitse huis in Utrecht. Dit was het hoofdkwartier van de Duitse orde in Nederland. Dit deed zij omdat zij wilde worden begraven bij de kerk van het Duitse huis.⁹⁷ Het feit dat Geertruid een dochter van een Utrechtse ridder is, laat zien dat ook in Utrecht leden van de adel begijn werden. We hebben geen redenen om aan te nemen dat het begijnhof in Utrecht een andere sociale opbouw had dan andere begijnhoven. Dit betekent dat Geertruid zeker niet de enige Utrechtse begijn zal zijn geweest die van adel was. Als deze zelfde redenering wordt aangehouden, betekent het dat ook vrouwen uit de stedelijke elite een deel van de populatie van het begijnhof uitmaakten.

De bisschoppen van Utrecht

De eerste door mij onderzochte groep in dit onderzoek zijn de bisschoppen van Utrecht. Zij zouden in de praktijk de uitvoerders moeten zijn van de decreten aangaande de begijnen. Het is dan ook onmogelijk dat zij geen rol hebben gespeeld in de reden waarom de begijnen niet zijn vervolgd. De bisschoppen die in deze casus voorbijkomen zijn Gwijde van Avesnes (1301-1317), Frederik II van Sierk (1317-1322), Jan III van Diest (1322-1340) en Jan van Arkel (1342-1364). Dit zijn niet de enige bisschoppen die in de periode het ambt vervulden, maar zijn wel de enige die lang genoeg dit hebben gedaan om op het gebied van de begijnen iets te beslissen. De besluiten van de bisschoppen zijn goed te onderzoeken omdat de archieven van de bisschoppen van Utrecht redelijk bewaard zijn gebleven en vrij toegankelijk te raadplegen in het archief van Utrecht. Dit was dan ook een bron van informatie voor dit onderzoek. De bisschop van Utrecht was naast religieus leider ook seculier leider van een deel van de Lage Landen, genaamd het Sticht Utrecht. Dit omvatte twee gebieden, bestaande uit het Nedersticht, de huidige provincie Utrecht, en het Oversticht, grote delen van het huidige Overijssel, Drenthe en de stad Groningen. In het Sticht Utrecht regeerde de bisschop praktisch gezien als een graaf. Een groot verschil is echter dat deze titel niet via een bloedlijn werd doorgegeven, maar dat een opvolger moest worden gekozen. Dit zorgde ervoor dat de graven van omliggende gebieden, zoals Holland, zich vaak probeerden te mengen in deze verkiezing, in de hoop op meer macht in het Sticht. Dit bleek zeer effectief te zijn in de hier onderzochte periode. Dit is een kenmerkend aspect van deze casus, omdat dit laat zien hoeveel invloed er bestond over de bisschoppen van Utrecht.

Hoewel er geen bisschoppelijke edicten gericht aan het Utrechtse begijnhof bestaan uit de periode voor Gwijde van Avesnes, betekent dit niet dat voor deze periode er geen relatie bestond tussen

---

⁹⁷ Ibidem, 579. oorkondennummer 2409.

de bisschoppen en de begijnen. Dankzij het oorkondenboek hebben we aanwijzing dat eerdere bisschoppen al positief stonden tegenover het begijnwezen. Zo bestaat er een edict uit 1255 waarin de electbisschop een aflat van veertig dagen gaf aan ieder die hielp bij de oprichting van een begijnhof in 's-Gravenzande.⁹⁸ Ook de begijnen van het huis van Arselle werden door de bisschop begunstigd in het jaar 1257.⁹⁹ Ik heb geen aanwijzing gevonden dat deze positieve opstelling veranderde in de periode leidende naar het concilie van Vienne, omdat er geen bronnen zijn van maatregelen die werden genomen tegenover de begijnen

Deze zelfde positieve opstelling had ook Gwijde van Avesnes. Hij was de broer van Jan I (1247-1304), graaf van Henegouwen, die tevens als Jan II, graaf van Holland te boek stond. Aan zijn broer heeft Gwijde zijn positie als bisschop te danken.¹⁰⁰ Toen de voorganger van Gwijde, bisschop Willem Berthout van Mechelen (1296-1301), stierf in een veldslag bij De Meern (1301) tegen Hollandse troepen en Utrechtse opstandelingen, was diens opvolger in de eerste instantie Adolf II van Waldeck. Toen graaf Jan druk begon uit te oefenen, trok deze zich terug en was de weg vrij voor Gwijde om de nieuwe bisschop te worden. Hij was sterk verbonden met zijn broer. Zo streed hij met hem mee in de slag bij Zierikzee (1304), waar hij gevangen werd genomen door de Vlamingen. Van deze afwezigheid maakten de Utrechtse gilden gebruik en verkregen hierdoor een grotere mate van autonomie. Deze bleven ze behouden nadat Gwijde in 1305 terugkeerde.¹⁰¹

De bronnen uit het bisschoppelijk archief suggereren dat de eerder beschreven positieve opstelling ook bij Gwijde terug te zien is. In het jaar 1310 gaf hij namelijk een edict uit waarin hij de begijnen het recht gaf om de mis te ontvangen op eigen grond. Hierbij moest worden gebruikgemaakt van een draagbaar altaar en de mis moest worden geleid door een dominicaan.¹⁰² Voor dit onderzoek is dit document relevant, omdat hier in principe een preventieve oplossing wordt gegeven voor de kopzorgen van de begijnen. Doordat er door een door de kerk gerespecteerde orde verantwoordelijk was voor de mis van de begijnen, werd het zielenheil van de begijnen beschermd. De begijnen konden namelijk niet tot ketterse gedachtes worden verleid tijdens de mis omdat deze door rechtgelovige priesters werd gegeven. Ook het feit dat dit specifiek door priesters van de dominicaner orde werd opgedragen in tegenstelling tot bijvoorbeeld de franciscanen is relevant voor dit onderzoek. De

---

⁹⁸ Ibidem, 130. oorkondennummer 1351.

⁹⁹ Ibidem, 169. oorkondennummer 1400. Het is niet duidelijk om welk begijnhof het hier gaat. Wel weten we dat het zich in het bisdom Utrecht bevond doordat het de bisschop van Utrecht was die dit uitvaardigde.

¹⁰⁰ Bram van den Hoven van Genderen, 'Een bisschop uit het zuiden: Gwijde van Avesnes tussen Utrecht en Holland' in: D.E.H de Boer, E.H.P. Cordfunke & H. Sarfatij (red.) *1299: één graaf, drie graafschappen. De vereniging van Holland, Zeeland en Henegouwen* (Hilversum 2000) 77-92, aldaar 77.

¹⁰¹ A.J. van den Hoven van Genderen, 'Op het toppunt van de macht' in: R.E. de Bruin, P.D. 't Hart, A.J. van den Hoven van Genderen, A. Pietersma & J.E.A.L. Struick (red.) *Geschiedenis van de stad Utrecht* (Utrecht 2000) 113-189, aldaar 116-117.

¹⁰² J.W. Berkelbach van der Sprenkel, *Regesten van oorkonden betreffende de bisschoppen van Utrecht uit de jaren 1301-1340* (Utrecht 1937) 84. regestnummer 207.

dominicaner orde was namelijk al in 1231 door paus Gregorius IX (1227-1241) verantwoordelijk gesteld voor de inquisitie. Als de begijnen van Utrecht, wier zielenheil onder de bescherming stonden van de dominicanen, als ketters zouden worden vervolgd, zou dit uiteraard ook reputatieschade hebben opgeleverd voor de dominicanen zelf. Dit alles maakt dat de begijnen van Utrecht dankzij deze regeling vielen onder de goedlevende, vrome vrouwen. Door de andere bisschoppen van Utrecht werd dan ook nog teruggegrepen op de dit decreet.

Een bisschop die dit echter niet deed, was de opvolger van Gwijde van Avesnes, Frederik van Sierk. Ook hij was een vertrouweling van de graaf van Holland. Ditmaal hielp de zoon van Jan, Willem III van Holland (1287-1337), om Frederik van Sierk tot bisschop te maken.¹⁰³ Voor dit onderzoek is deze bisschop zeer relevant omdat hij in een edict uit 1318 opriep om de begijnen te gaan vervolgen naar aanleiding van de besluiten van het concilie.¹⁰⁴ Hierbij riep hij echter wel op dat het alle vrouwen moest worden toegestaan om zich aan te sluiten bij de tertiariissen.¹⁰⁵ Wel moesten zij worden ondervraagd over hun gehoorzaamheid aan de kerk en hun ideeën over het geloof.¹⁰⁶ Binnen dit edict wordt echter alleen *Cum de Quibusdam mulieribus* aangehaald en niet het op de ketterij van de Vrije Geest gerichte *Ad Nostrum*. Hieruit kan worden afgeleid dat Frederik ervan uitging dat dit decreet niet op de begijnen binnen zijn diocees van toepassing was.¹⁰⁷

Het is niet bekend of dit edict in Utrecht heeft geleid tot enige vorm van vervolging van de begijnen, omdat er geen bronnen zijn overgeleverd waarin processen ten aanzien van de begijnen plaatsvonden. Een optie is dus dat alle begijnen in een keer overstapten naar de tertiariissen. Hoewel het zeker denkbaar is dat een aantal deze overstap ook hebben gemaakt, is het zeker niet zo dat zij dit allemaal hebben gedaan omdat wij uit latere bronnen weten dat het begijnhof is blijven bestaan. Het zou natuurlijk kunnen dat er bisschoppelijke bronnen kwijt zijn geraakt, die wel een actieve vervolging van begijnen zouden kunnen tonen. Dit is echter onwaarschijnlijk aangezien de bisschoppelijke archieven uit deze tijd grotendeels bewaard zijn gebleven.

Ook als er naar andere bronnen uit deze tijd wordt gekeken zijn er geen verdere aanwijzingen dat de begijnen werden vervolgd. Dit is bijvoorbeeld het geval in de belangrijkste en uitgebreidste kroniek van die periode, het *Chronicon* van Willem Procurator. Deze bron wordt voor veel onderzoeken

---

¹⁰³ Van den Hoven van Genderen, 'Op het toppunt van de macht', 124.

¹⁰⁴ Voigt, 'Das beginnenwesen nach dem Konzil von Vienne', 461-462.

¹⁰⁵ De tertiariissen, ook wel de derde orde genoemd, waren de niet gewijde volgelingen van een Orde. Hierdoor volgden ze wel de regel van de orde. Vaak als er wordt gesproken over tertiariissen in combinatie met de begijnen, worden hier de tertiariissen van de orde van Franciscus bedoeld. Deze orde lag namelijk qua gedachtegoed het dichtstbij de begijnen. Voor meer informatie over de tertiariissen: Raffaele Pazzelli, *St. Francis and the Third Order: The Franciscan and pre-Franciscan Penitential Movement* (Chicago 1989). Voor meer informatie over de derde orde in Utrecht zelf: Hildo van Engen, *De derde orde van Sint-Franciscus in het middeleeuwse bisdom Utrecht: een bijdrage tot de institutionele geschiedenis van de Moderne devotie* (Hilversum 2006).

¹⁰⁶ Bakker, *Bedelorden en begijnen in de stad Groningen tot 1594*, 96.

¹⁰⁷ Koorn, *Begijnhoven in Holland en Zeeland gedurende de middeleeuwen*, 19.

over deze periode in de Lage Landen gebruikt omdat Willem Procurator in deze tijd ook daadwerkelijk in de Lage Landen leefde. Veelal schrijven kroniekschrijvers over periodes waarin ze zelf niet hebben geleefd. Over de begijnen schreef hij alleen dat zij op het concilie van Vienne werden afgekeurd, maar niets over verdere acties.¹⁰⁸ Over acties tegen andere ketterijen doet hij wel verslag. Zo schreef hij over een spirituele Franciscan die in 1322 in Utrecht op de brandstapel werd verbrand.¹⁰⁹ Er blijken dus geen verdere aanwijzingen te zijn dat er vanuit het bisdom maatregelen zijn genomen tegen de begijnen.¹¹⁰

Tijdens het episcopaat van Jan III van Diest (1322-1340), de opvolger van Frederik, wordt elke twijfel over vervolging weggenomen. Over het algemeen wordt ook Jan III gezien als een handlanger van de Hollandse graaf. Ook Jan III was namelijk aan de macht geholpen met de steun van de Hollandse graaf. De graaf gebruikte hem om zijn macht over het Utrechtse Sticht verder uit te breiden. Zo werd de graaf van Holland de voogd van het bisdom en beloofde de stad Utrecht hem, dat ze zijn volgende kandidaat voor bisschop, zou steunen.

Voor de begijnen pakte deze connectie tussen de Hollandse graaf en de bisschop goed uit. De Hollandse graven stonden namelijk positief tegenover de begijnen. In de praktijk betekende de positieve opstelling dat de bisschop in een oorkonde van 9 augustus 1323 de begijnen van Utrecht weer herstelde in hun oude rechten. Zo stelde hij dat begijnen moesten worden beschermd door de prior van de Dominicanen en vrij waren om te leven op hun eigen manier.¹¹¹ Ketterse begijnen moesten echter wel worden verwijderd. Hiervoor mocht de prior de hulp van de raad van Utrecht inroepen.¹¹² Ook hadden zij nog steeds het recht om de eucharistie op eigen gebied te ontvangen. De bisschop leek er echter al vanuit te gaan dat er geen ketterse elementen waren, want in dezelfde oorkonde gaf hij de begijnen ook het recht om een eigen bedehuis te bezitten met luiklok en hier het Heilige Sacrament te mogen ontvangen, zolang dit nog steeds werd gedaan door een dominicaan.¹¹³ Deze oorkonde herhaalt de oorkonde van Gwijde dus, maar voegt ook een aantal rechten eraan toe. Het feit dat ze ook een luiklok mochten bezitten betekent dat de diensten openbaar waren. Hieruit kan worden geconcludeerd dat vanaf dit moment de begijnen van Utrecht weer waren gerehabiliteerd.

Zoals hierboven beschreven staat, waren de Graven van Holland en Gelre druk bezig om het Sticht aan hun graafschappen toe te voegen. Dit werd echter voorkomen door de opvolger van Jan III van Diest, Jan van Arkel (1342-1364). Hoewel dit alweer een bisschop was die in het zadel was geholpen door de Hollandse graaf, voer deze bisschop een hele andere koers ten opzichte van Holland dan zijn

---

¹⁰⁸ Willem Procurator, *Kroniek*, vertaald door M. Gumbert-Hepp en J.P. Gumbert (ed.) (Hilversum 2001) 257.

¹⁰⁹ Procurator, *Kroniek*, 273.

¹¹⁰ Voigt, 'Das beginnswesen nach dem Konzil von Vienne', 463.

¹¹¹ Berkelbach van der Sprenkel, *Regesten van oorkonden betreffende de bisschoppen van Utrecht uit de jaren 1301-1340*, 234. registernummer 578.

¹¹² Ibidem, 234. registernummer 578.

¹¹³ Ibidem, 234. registernummer 578.

hier beschreven voorgangers.¹¹⁴ Het Sticht Utrecht verkeerde in grote problemen omdat het praktisch gezien onder het juk zuchtte van de naburige graafschappen. Ook was de financiële situatie zeer precair. Jan van Arkel is er echter in geslaagd om met een aantal politieke manoeuvres de financiële problemen van het Sticht op te lossen en het weer te bevrijden van de invloed van de naburige graafschappen.¹¹⁵ Dit kon hij niet doen zonder de steun van de steden, en dan vooral de steun van Utrecht. Deze steun was natuurlijk niet gratis en vanzelfsprekend. Vooral Utrecht heeft dit veel privileges en grotere autonomie opgeleverd.¹¹⁶

De verandering in de relatie tussen de graaf van Holland en de bisschop betekende niet dat Jan van Arkel alle zaken geheel anders aanpakte dan zijn voorgangers. Op het gebied van de begijnen zette hij de trend van bescherming en privileges door en voegde er zelfs een aantal aan toe. In 1343 gaf Jan van Arkel opnieuw dezelfde privileges aan de begijnen die ook door zijn voorganger waren uitgevaardigd.¹¹⁷ Hij plaatste echter ook de bescherming van de begijnen volledig in de handen van de stadsraad. Het privilege stelt namelijk dat de begijnen lastig zouden worden gevallen. Er zouden zelfs mannen over de muren van het begijnhof klimmen.¹¹⁸ Zij die zich schuldig maakten aan het lastigvallen van de begijnen, moesten door de raad zo zwaar worden gestraft dat zij dit niet opnieuw zouden doen.¹¹⁹ De vraag is of dit alles ook daadwerkelijk gebeurde. Hoewel het absoluut mogelijk lijkt, is het waarschijnlijker dat dit een excuus was om de controle over de begijnen te vergroten en de zorg van de begijnen bij de raad van Utrecht te plaatsen.

Ook in de latere jaren van zijn episcopaat steunde Jan van Arkel de begijnen. Tijdens een proces in 1362 tussen de pastoors van de Buurkerk en de begijnen over de vraag van wie de begijnen de communie moeten ontvangen, kregen de begijnen gelijk.¹²⁰ Zij konden zich beroepen op het eerdere privilege uit 1343, dat op zijn beurt op het privilege uit 1310 was gebaseerd. Dit gaf hun het recht om op eigen terrein de eucharistie te ontvangen van een dominicaan. Gesteld kan dus worden dat de Utrechtse begijnen op dat moment alweer geheel gerehabiliteerd waren binnen de kerk en dat zij niet meer voor kerkelijke vervolging hoefden te vrezen. Wel werd het privilege dat door Jan van Arkel was vergroot door de bisschoppen na hem opnieuw toegekend.¹²¹ Dit betekende dat deze vorm van bescherming een maatregel was die nodig bleef. Dit is echter logisch, want hoewel de begijnen weer waren gerehabiliteerd, hadden zij nog steeds reputatieschade opgelopen.

---

¹¹⁴ C.A. Rutgers, *Jan van Arkel. Bisschop van Utrecht* (Groningen 1970)18.

¹¹⁵ Rutgers, *Jan van Arkel. Bisschop van Utrecht*, 160.

¹¹⁶ Ibidem, 160

¹¹⁷ Het Utrechtse archief, 4.3.01. Begijnhof, 779-1, 1343 okt. 11.

¹¹⁸ Het Utrechtse archief, 4.3.01. Begijnhof, 779-1, 1343 okt. 11.

¹¹⁹ Het Utrechtse archief, 4.3.01. Begijnhof, 779-1, 1343 okt. 11.

¹²⁰ Het Utrechtse archief, 4.3.01. Begijnhof, 781, 1362 nov. 16.

¹²¹ Het Utrechtse archief, 4.3.01. Begijnhof, 779-2, 1364 okt. 25. & Het Utrechtse archief, 4.3.01. Begijnhof, 779-3, 1380 febr. 9.

Het feit dat de bisschoppen ervoor kozen om de begijnen niet te vervolgen en zelfs openlijk te beschermen kan worden verklaard door de slotclausule van het decreet *Cum de quibusdam mulieribus*. Hierin werd gesteld dat rechtgelovige vrome vrouwen die in gemeenschap leefden niet moesten worden vervolgd. Deze slotclausule gaf de bisschoppen van Utrecht een mogelijkheid om de begijnen te beschermen zonder dat zij tegen de edicten van het concilie ingingen. Het stond voor de Utrechtse bisschoppen vast dat de begijnen rechtgelovig waren aangezien dit door het decreet van Gwijde van Avesnes in 1310 al was verzekerd. Doordat de begijnen de mis ontvingen van de dominicanen werd er voorkomen dat zij via de mis verkeerde ideeën voorgelegd kregen. Daarnaast lijkt er ook geen reden te zijn voor de Utrechtse bisschoppen om de begijnen te willen vervolgen. Zoals al eerder beschreven was de relatie tussen de bisschoppen en de begijnen van Utrecht als positief te beschrijven. Ook vormden de begijnen geen bedreiging voor het gezag van de bisschoppen. Zoals bleek uit de decreten hadden de bisschoppen dus wel degelijk controle over de begijnen.

De Moderne Devotie

Dezelfde problemen en oplossingen zijn terug te zien in de omgang met een andere groep semi-religieuzen, namelijk de broeders en zusters van het gemene leven die in de laatste decennia van de 14de eeuw opkwamen. De broeders en zusters van het gemene leven leken in veel opzichten op de begijnen. Zo leefden zij ook als leken in een gemeenschap samen waarbij spullen werden gedeeld, legden zij geen kloostergelofte af en verzorgden zij soms de zorgbehoevenden. Dit werd vanuit de kerk veelal met argwaan bekeken en het duurde dan ook niet lang voor zij door een inquisiteur werden onderzocht. Ook de schijnbare connectie met de begijnen bleef niet onopgemerkt. Er werd namelijk gesteld dat de zusters van het gemene leven zich schuldig maakten aan de aanklacht uit de decreten van het concilie van Vienne. Zij deden er dan ook alles aan om deze vergelijking met de begijnen tegen te gaan.¹²² In deze kwestie is echter te zien dat de kerk geleerd had van de vervolging van de begijnen. In tegenstelling tot de begijnen werden de broeders en zusters wel opgenomen binnen de kerkelijke ordes. Zo werden hun kloosters gewijd en goedgekeurd door de Utrechtse bisschop Frederik van Blankenheim (1393-1423), onder de voorwaarde dat zij de prelaten zouden gehoorzamen en er geen ketterse ideeën bestonden over de absolutie en boetedoening.¹²³ Op deze manier behield de bisschop de controle over de broeders en zusters van het gemene leven. Dit laat zien dat controle het beste middel was om ketterij te voorkomen.

---

¹²² Dit laat nogmaals goed zien dat hoewel de begijnen uit de Lage Landen waren gerehabiliteerd, deze nog steeds in de rest van Europa als kettters werden gezien.

¹²³ John Van Engen, *Sisters and Brothers of the Common Life: The Devotio Moderna and the World of the Later Middle Ages* (Philadelphia 2013) 118. Voor meer informatie over de Moderne Devotie en de vraag of de Moderne Devotie het begijnwezen verving: Koen Goudriaan, 'Beguines and the Devotio Moderna at the Turn of the Fifteenth Century' in: Letha Böhringer, Jennifer Kolpacoff Deane en Hildo van Engen (red.), *Labels and Libels: Naming Beguines in Northern Medieval Europe* (Turnhout 2004) 187-218. Voor meer algemene informatie over de Moderne Devotie in de Noordelijke Nederlanden: Hildo van Engen en Gerrit Verhoeven (red.), *Monastiek observantisme en Moderne Devotie in de Noordelijke Nederlanden* (Hilversum 2008).

De Adel

Sinds de invloedrijke studie, *The formation of a persecuting society*, van R. I. Moore, wordt er in veel onderzoek naar vervolging tijdens de middeleeuwen, aandacht besteed aan de rol van de adel hierin.

Zo moet vervolging volgens Moore niet langer worden gezien als iets dat door het ‘volk’ werd aangestuurd, maar juist door de sociale elite.¹²⁴ Deze gebruikte de vervolging als middel om politiek gewin te verkrijgen door bijvoorbeeld politieke rivalen uit de weg te ruimen, of beslag te leggen op goederen. Een schoolvoorbeeld hiervan is de Franse koning Filips IV van Frankrijk (1285-1314) die de vervolging van melaatsen, joden en Tempeliers inzette om zijn schatkist te spekken.¹²⁵

In Utrecht waren het de bisschoppen die als vorst de landsheerlijkheid uitoefenden. Hun positie is al beschreven. Wat in de vorige paragrafen echter ook naar voren kwam was de enorme invloed die de graaf van Holland uitoefende op het Nedersticht en daarmee ook Utrecht. Om deze reden is het noodzakelijk om ook naar de positie van de Hollandse graven tegenover de begijnen te kijken omdat deze de bisschoppen hierin mogelijk hebben beïnvloed. We hebben echter geen direct bewijs dat dit ook werd gedaan in de casus Utrecht. Dit is ook wel te begrijpen, want mocht bijvoorbeeld de graaf van Holland daadwerkelijk zijn invloed hebben gebruikt om het bestuur van de bisschop op een theologische kwestie te beïnvloeden, zou dit niet open en bloot zijn gebeurd, noch zouden hier documenten van zijn opgesteld. Dit maakt het dus onmogelijk om te bewijzen, maar dit betekent niet dat dit moet worden genegeerd.

Als opnieuw het oorkondenboek van het Utrechtse Sticht wordt geraadpleegd, blijkt het dat het niet alleen de bisschoppen waren, die positief stonden tegenover de begijnen. Ook de regionale aristocratie begunstigde de begijnhoven. Zo waren de Hollandse graven fanatieke supporters van het begijnwezen. In 1303 stichtte de graaf van Holland een begijnhof in Dordrecht. Ook stelde graaf Willem II (1227-1256) het eerdergenoemde begijnhof in 's-Gravenzande belastingvrij.¹²⁶ Dergelijke begunstiging zijn ook terug te zien voor het begijnhof in Utrecht. Zo schonk Floris van Henegouwen (1255-1297), de stadhouder van Holland en Zeeland, in zijn testament 20 schellingen per jaar aan het begijnhof te Utrecht.¹²⁷ Ook verschillende andere leden van de Hollandse adel gaven geld aan het begijnhof.¹²⁸

---

¹²⁴ Robert Ian Moore, *The Formation of a Persecuting Society*, 116.

¹²⁵ Ignacio de la Torre, ‘The Monetary Fluctuations in Philip IV’s Kingdom of France and Their Relevance to the Arrest of the Templars’, in: Helen Nicholson, Paul F. Crawford en Jochen Burgdorf (red.), *The Debate on the Trial of the Templars (1307-1314)*(New York 2010) 69-78, aldaar 77.

¹²⁶ McDonnell, *The Beguines and Beghards in Medieval Culture*, 551.

¹²⁷ F. Ketner (ed.), *Oorkondenboek van het Sticht Utrecht tot 1301, deel 4* (Den Haag 1954) 456. oorkondennummer 2260.

¹²⁸ Ketner, *Oorkondenboek van het Sticht Utrecht tot 1301, deel 4*, 317. oorkondennummer 2100.

Deze steun stopte niet ten tijde van de vervolgingen. Zo zette graaf Willem III (1304-1337) zich persoonlijk in voor het behoud van de begijnen.¹²⁹ Op 24 Augustus 1320 nam hij het begijnhof van Haarlem onder zijn bescherming.¹³⁰ Als de bronnen hierover worden geraadpleegd lijkt het alsof er op dat moment in het Haarlemse begijnhof geen begijnen meer leefden.¹³¹ Dit was echter niet het geval. De vrouwen die op dit hof leefden waren alleszins nog steeds begijn, maar werden beschreven als voormalige begijnen. Dit werd hoogstwaarschijnlijk gedaan omdat de term begijn door het concilie ketterse connotaties had gekregen. Door hen als voormalige begijnen te beschrijven kon hun bescherming worden verenigd met de slotclausule van het decreet *Cum de quibusdam mulieribus*.

Haarlem is in dit opzicht niet uniek. Ook het begijnhof van Zierikzee werd door de graaf in 1321 onder zijn bescherming genomen. Hier gaf hij vier vrouwen en een man het bevel om de goederen van het begijnhof te beheren tot dat hij persoonlijk het begijnhof kon bezoeken.¹³² Ook deze vrouwen werden niet begijn genoemd, maar waren dit zonder twijfel wel. Een van de vrouwen werd namelijk in een bron uit 1336 wel als begijn vermeld.¹³³ Dit laat nogmaals zien dat men ten tijde van de vervolging de term begijn bleef vermijden.

De steun van de graaf was niet geheel zonder prijs voor de begijnen. De graaf stelde een aantal maatregelen in om de begijnhoven tot rust en tucht te krijgen. Zo moest uit het begijnhof van Haarlem een zekere Machteld worden verwijderd omdat zij te veel ruzie maakte. Dit lijkt in de eerste plaats misschien een kleine maatregel maar het laat zien hoe belangrijk het voor de graaf was dat er geen enkele kritiek kon worden geleverd op het gedrag van de begijnen.¹³⁴ Dit wordt versterkt door een van zijn andere maatregelen waarin hij beveelt dat alleen nog maar vrouwen van een goede reputatie zich bij de door hem beschermde begijnhoven mogen aansluiten.¹³⁵ Deze zorg voor het gedrag is logisch. De reputatie van de begijnen was ernstig geschonden door het concilie. Hij steekt door de begijnen te beschermen zijn hand in het vuur. Elke verdere reputatieschade die begijnen hierna zouden oplopen zou ook de graaf raken.

Dit is overigens ook een plausibele reden waarom de graaf zich inzette voor de bescherming van deze begijnen. Zierikzee en Haarlem waren beide begijnhoven die meerdere malen door de graaf en

---

¹²⁹ Ten tijde van het bestuur van Willem III werd het noordelijke deel van het de gebieden van de graaf, Holland en Zeeland, voornamelijk bestuurd door de grafelijke raad van Holland en Zeeland. Dit was omdat Willem III veel tijd doorbracht in zijn andere graafschap Henegouwen. Het feit dat Willem III persoonlijk zich in zette voor het behoud van de begijnen laat zien dat dit een belangrijke kwestie was en hoe betrokken hij bij hun lot was. Jan Burgers, 'De grafelijke Raad in Holland en Zeeland ten tijde van graaf Willem III (1304-1337)', *Jaarboek voor Middeleeuwse Geschiedenis* 12 (2009) 1, 114-145.

¹³⁰ Koorn, *Begijnhoven in Holland en Zeeland gedurende de middeleeuwen*, 20.

¹³¹ In de beschermingsakte staat: 'die hof te Haerlaem ende die joncfrouwen die daer op wonen, daer wilneer die beghinen plagen te wonen.' Het archief van de Graven van Holland, 1189-1581, inventarisnummer 37, f. 3v-4.

¹³² Koorn, *Begijnhoven in Holland en Zeeland gedurende de middeleeuwen*, 20.

¹³³ Het archief van de Graven van Holland, 1189-1581, inventarisnummer 13, f. 131v.

¹³⁴ Koorn, *Begijnhoven in Holland en Zeeland gedurende de middeleeuwen*, 21.

¹³⁵ *Ibidem*, 21.

zijn familie waren begunstigd. Ook Dordrecht dat in 1326 door de graaf in bescherming was genomen, was een grafelijke stichting.¹³⁶ Hieruit blijkt dat de graaf al verbonden was met deze begijnhoven en dat als deze een verdere reputatieschade opliepen, hij dezelfde schade zou oplopen. Immers heeft hij deze ‘ketterse’ begijnen altijd gesteund. Daarnaast was er geen financiële opbrengst om door hemzelf of zijn familie gestichte begijnhoven te ontmantelen. Dit financiële aspect speelt in verscheidene ketteronderzoeken een belangrijke rol. Zoals al eerder besproken gebruikte de Franse koning Filips de IV-vervolging als een manier om zijn schatkist te vullen die door de kosten van oorlog leeg was geraakt. Ditzelfde gebeurde ook met de Melaatsenhuizen waarbij vervolging als excuus werd gebruikt om hun bezittingen toe te kunnen eigenen.¹³⁷ Het is echter logisch dat de graaf van Holland geen financiële redenen had om de begijnhoven in zijn gebied te ontmantelen. De meeste van de deze hoven kregen namelijk veel donaties van de graaf en zijn familie zelf. Het ontmantelen van de begijnhoven in zijn gebied zou om deze reden dus praktisch gezien een greep uit eigen zak zijn geweest.

Naast reputatieschade en geen financiële motivatie had Willem III nog een reden om de begijnen niet te vervolgen. In veel van de besproken begijnhoven zaten vrouwen die van adellijke afkomst waren. Zo was een begijn uit Haarlem afkomstig uit de adellijke familie Van Rollant.¹³⁸ Ook andere adellijke namen komen voorbij zoals van der Made en van Elsbroec.¹³⁹ Het feit dat deze vrouwen uit adellijke families kwamen zorgde ervoor dat, mocht het betekenen dat de graaf hen zou vervolgen, hij vijanden zou maken van zijn leenmannen en bondgenoten. Iets wat, zoals een van zijn beroemde voorgangers Floris V (1256-1296) liet zien, beter was om te voorkomen. In mijn onderzoek heb ik geen bewijs gevonden van begijnen die afkomstig waren uit de familie van de graaf van Holland ten tijde van de vervolging. Het kan natuurlijk zijn dat deze er simpelweg niet waren, maar het is ook mogelijk dat deze documenten zijn verdwenen. Mogelijk zijn er zelfs namen geschrapt omdat zij niet wilden dat zij te boek stonden als begijn. Dit is goed mogelijk omdat veel archieven van begijnhoven verloren zijn gegaan en degene die bewaard zijn gebleven, voor deze periode vaak zeer onvolledig zijn.¹⁴⁰

De graaf van Holland had dus niet alleen geen reden om de begijnen te vervolgen; hij had er juist meer om ze te beschermen. Het feit dat hij persoonlijk aanwezig was om de begijnhoven te beschermen en dit niet delegeerde aan de Grafelijke raad van Holland en Zeeland, laat zien hoe betrokken hij was bij het lot van de begijnen. De vraag of deze bescherming ook het begijnhof van Utrecht bereikte is zoals eerder als aangegeven onmogelijk te beantwoorden met de bronnen die op dit moment tot onze beschikking zijn. Wel kan er worden gesteld dat de graaf de macht en de redenen had

---

¹³⁶ Ibidem, 23.

¹³⁷ David Nirenberg, *Communities of Violence: Persecution of Minorities in the Middle Ages* (Princeton 2015) 56.

¹³⁸ Koorn, *Begijnhoven in Holland en Zeeland gedurende de middeleeuwen*, 100.

¹³⁹ Ibidem, 101.

¹⁴⁰ Ibidem, 22.

om ook dit begijnhof te beschermen. Zo was dit begijnhof ook begunstigd door de Hollandse graaf en zijn familie en daardoor was ook hier de reputatie van de graaf verbonden met de reputatie van de Utrechtse begijnen.

Raad van Utrecht

Naast de bisschoppen van Utrecht en de adel is ook de raad van Utrecht een van de partijen die invloed kan hebben gehad op het behoud van het Utrechtse begijnhof. Het is, sinds het werk van R.I. Moore, de gewone gang van zaken dat ook de stadsraden worden onderzocht bij onderzoek naar vervolgingen. Immers waren het in het geval van de vervolging van leprozen ook de stadsraden die melaatsenhuizen ontmantelden en hun bezittingen confisqueerden.¹⁴¹ De raad van Utrecht was ten tijde van de casus een machtig orgaan geworden door de gildebrieff die in 1304 was opgesteld tijdens de afwezigheid van de Gwijde van Avesnes. Dit maakte de stad relatief autonoom. In deze casus zien we dat de raad om veelal dezelfde redenen handelde als de graaf van Holland.

Net als bij de bisschoppen en de graven van Holland was ook de relatie tussen de raad van Utrecht en de Utrechtse begijnen in de periode voor de vervolgingen positief te noemen. In het jaar 1284 traden schout en schepenen op als de beoorkonders van een statuut van het Utrechtse begijnhof. In dit statuut kregen de begijnen het recht om de erfenis van een overleden begijn die geen testament had opgesteld te mogen houden.¹⁴² Door op te treden als oorkonders bekrachtigden zij dit statuut met hun toestemming. Dit betekende ook dat, net zoals met donaties en stichtingen, zij zich verbonden aan het begijnhof en daardoor ook reputatieschade zouden oplopen mocht dit begijnhof worden vervolgd van ketterij. Er zijn dan ook geen bronnen die erop duiden dat de raad actief bezig was met het vervolgen van de begijnen. Dit komt overeen met de houding van de bisschoppen in deze tijd.¹⁴³ De raad werd echter wel ingezet voor de beveiliging van de begijnen, eerst in geringe mate in 1323 en later volledig in 1343.

Zoals al eerder beschreven werd de raad in 1323 opgedragen om de prior van de dominicanen te ondersteunen bij het verwijderen van ‘lastige elementen’ uit het hof.¹⁴⁴ Dit is echter logisch dat zij hierbij werden betrokken omdat dit binnen hun jurisdictie viel. Een van de afspraken uit de gildebrieff van 1304 was dat dat de Utrechtse burgers in seculiere kwesties moesten worden berecht in de stedelijke rechtbank en niet in bijvoorbeeld een kerkelijke rechtbank.¹⁴⁵ We hebben geen bronnen die bevestigen dat er op deze manier begijnen uit het hof zijn verwijderd. Het ging in het decreet uit 1323 waarschijnlijk

---

¹⁴¹ David Nirenberg, *Communities of Violence*, 56.

¹⁴² Ketner, *Oorkondenboek van het Sticht Utrecht tot 1301, deel 4*, 408. oorkondennummer 2198.

¹⁴³ Voigt, ‘Das beginenwesen nach dem Konzil von Vienne’, 463.

¹⁴⁴ Berkelbach van der Sprenkel, *Regesten van oorkonden betreffende de bisschoppen van Utrecht uit de jaren 1301-1340*, 234. regestnummer 578.

¹⁴⁵ Van den Hoven van Genderen, ‘Op het toppunt van de macht’, 117.

ook niet om ketterse begijnen die moesten worden verwijderd, maar onruststokers. Dit spiegelt de maatregelen die graaf Willem III nam om de reputatie van de begijnen te herstellen en te beschermen. Het ging in dit geval waarschijnlijk ook meer om de perceptie van de begijnen te verbeteren dan om een daadwerkelijke maatregel. Net als bij de graaf van Holland was de reputatie van de raad verbonden aan die van de begijnen dus zouden zij er alles aan doen om deze niet te laten verslechteren.

Deze zorg voor de reputatie van de begijnen is ook terug te zien in het decreet uit 1343 waarin de bescherming van begijnen geheel in de handen van de raad werd gelegd. Dit decreet was uitgevaardigd na het pauselijk edict *Persones vacantes*. In dit edict rehabiliteerde de paus alle begijnen van de Lage Landen. Dit maakte de begijnhoven weer een door de paus getolereerd instituut. Dit betekende dat begijnen geen gevaar meer liepen voor vervolgingen vanuit de kerk. Dit betekende echter niet dat ook de reputatie van de begijnen was gerehabiliteerd. Deze reputatie is waarschijnlijk dan ook de reden voor dit decreet. Zoals al eerder beschreven was dit decreet bedoeld om de controle van de raad van Utrecht over de begijnen te vergroten en op deze manier de reputatie van de begijnen te verbeteren.

Als naar de bisschoppelijke decreten wordt gekeken, lijkt het er dus op dat in het geval van de begijnen de raad alleen in actie kwam doordat de bisschoppen dit aan hen opdroegen. Toch hadden ook leden van de raad mogelijk redenen om de begijnen te willen beschermen. Veelal kwamen de begijnen van een begijnhof uit de dezelfde stad waarin het gelegen was. Daarnaast kwam ook een deel uit de patricische families. Dit betekent dan ook dat er een grote kans was dat leden van de raad familie hadden die begijn was. We hebben echter geen bewijs dat de raad van Utrecht ingreep om de begijnen te beschermen. Dit lijkt echter ook niet nodig omdat er geen acties werden ondernomen door de bisschop om de begijnen te vervolgen. Wat wel kan is dat de raad de bisschop heeft beïnvloed om de begijnen te beschermen, maar daar zijn geen bronnen van. Mochten zij hun invloed hebben gebruikt om het bestuur van de bisschop in een theologische kwestie te beïnvloeden, dan zou dit niet open en bloot zijn gebeurd, noch zouden hier documenten van zijn opgesteld.

Wij en zij

Geconcludeerd kan worden dat alle drie de onderzochte groepen grotendeels dezelfde redenen hadden om de begijnen niet te vervolgen. Ook al probeerden de begijnen zichzelf deels terug te trekken in hun begijnhof, toch maakten zij nog steeds deel uit van de Utrechtse samenleving. Ze hadden relaties met alle drie de groepen en waren daardoor onlosmakelijk aan hun verbonden. Hoewel de reputatie van begijnen voor het concilie van Vienne al onder kritiek lag, nam dit niet weg dat zij in Utrecht een gerespecteerd instituut waren. Er kan dus worden gesteld dat in deze casus er geen ‘othering’ plaatsvond bij de begijnen, zoals dit vaak gebeurde bij vervolgte groeperingen. Volgens Moore werd er bij

vervolging vaak gebruik gemaakt van een geconstrueerde identiteit.¹⁴⁶ Deze personen werden hierdoor buiten de *societas Christiana* geplaatst. Dit lijkt echter niet het geval te zijn geweest bij de begijnen van Utrecht die al werden beschermd door de dominicanen en daarmee inherent rechtgelovig. De begijnen van Utrecht waren een gerespecteerde groepering die niet kon worden vervolgd zonder dat dit bij de verscheidende onderzochte groepen zou leiden tot een beschadigde reputatie. Deze groepen hadden dan ook stuk voor stuk genoeg redenen om de begijnen niet te vervolgen, maar juist te beschermen. Dit was wat er ontbrak in de bisdommen waar wel begijnen werden vervolgd. Zo schrijft Jennifer Kolpacoff Deane:

*'Such activities (de vervolging van begijnen) hinged not so much upon the actual belief and behavior of beguines themselves as upon broad disagreements about the nature and attainability of the apostolic life, competition between secular clergy and mendicant friars, issues of poverty and reform, shifting papal positions, and the contingent factors of local politics and variable agendas of inquisitors.'*¹⁴⁷

Deze punten echoën R.I. Moore en ook deels wat er in de casus van Utrecht wordt teruggezien. De effecten van deze punten zijn terug te zien in de vervolging van de begijnen van Bazel in 1405 waar de begijnen niet werden beschermd door de stadraad noch de bisschop. Bij deze vervolgingen werden in de eerste plaats ook de tertiariessen meegenomen, maar deze werden beschermd door kardinaal Oddone Colonna, de latere paus Martinus V (1417-1431), die zijn invloed gebruikte om de vervolging van de tertiariessen te stoppen. De begijnen hadden echter geen relatie met de kardinaal en hadden daarom niemand die hun beschermden.¹⁴⁸ In 1411 waren alle begijnen uit Bazel verdreven. De bisschop van Bazel gebruikte de vervolging van de begijnen om de bedelordes aan te vallen.¹⁴⁹ In de vervolging van Bazel is goed het verschil te zien met de casus Utrecht. Waar in Bazel de bisschop een reden had om de begijnen te vervolgen, en er geen partijen waren die de begijnen beschermden, zien we dat in Utrecht er geen redenen waren om tot vervolging over te gaan en waren er juist partijen die de begijnen beschermden.

---

¹⁴⁶ Moore, *The Formation of a Persecuting Society*, 153.

¹⁴⁷ Jennifer Kolpacoff Deane, 'From Case Studies to Comparative Models: Würzburg Beguines and the Vienne Decrees', in: Letha Böhringer, Jennifer Kolpacoff Deane en Hildo van Engen (red.), *Labels and Libels: Naming Beguines in Northern Medieval Europe* (Turnhout 2004) 53-82, aldaar 76.

¹⁴⁸ Michael D. Bailey, 'Religious Poverty, Mendicancy, and Reform in the Late Middle Ages', *Church History*, 72 (2003), 457-483, aldaar 466.

¹⁴⁹ Bailey, 'Religious Poverty, Mendicancy, and Reform in the Late Middle Ages', 467.

Conclusie

Het begijnhof in Utrecht laat goed zien hoe de werkelijkheid kan verschillen van wat de besluiten van het concilie van Vienne vertellen. Wie puur naar de bronnen van het concilie van Vienne zou kijken, zou niet verwachten dat de begijnen bleven voortbestaan in de Lage Landen omdat zij werden beschermd door de bisschoppen van Utrecht. Voor zover de bronnen ons vertellen kwam deze beslissing enkel vanuit de bisschoppen. Dit onderzoek heeft echter laten zien dat er genoeg reden is om aan te nemen dat zij hierbij wel bij zijn beïnvloed door de adel en de raad van Utrecht. Om deze reden echoot dit onderzoek de bevindingen van Moore over vervolgingen: ‘heretics [...] owed their persecution in the first place not to the hatred of the people, but to the decisions of princes and prelates.’¹⁵⁰ De beslissing om de begijnen te beschermen werd gemaakt omdat de begijnen dermate verweven waren met de verschillende groepen. De Utrechtse begijnen maakten deel uit van de Utrechtse samenleving en waren daarin altijd ondersteund door bisschoppen, de adel en de raad van Utrecht doormiddel van donaties en privileges. Mocht het zo zijn geweest dat de begijnen wel werden vervolgd, dan had dit ook gevolgen voor deze groepen, die al die tijd een ‘ketterse’ groepering hadden ondersteund. Door het bisschoppelijk decreet uit 1310 van Gwijde van Avesnes zouden zelfs de dominicanen hier zich schuldig aan hebben gemaakt. Daarnaast zal ook het feit dat sommige van de begijnen hoogstwaarschijnlijk afkomstig waren uit Utrechtse adellijke families mee hebben gespeeld in de reden dat zij werden beschermd. Om deze redenen werden de begijnen van Utrecht niet vervolgd maar juist beschermd.

Dit onderzoek laat ook zien dat de vervolging van ketteren inderdaad niet kan worden gezien als een pan-Europees geheel waarbij in alle bisdommen dezelfde maatregelen werden genomen. Hierbij moet wel worden gesteld dat de bisschoppen in principe niet tegen de beslissingen van het concilie ingingen. De slotclausule van het decreet *Cum de Quibusdam mulieribus* gaf hen namelijk de mogelijkheid om de begijnen juist te beschermen in plaats van hen te vervolgen. Hoewel deze eerder was bedoeld om de tertiariessen te beschermen, gaf dit de bisschoppen de mogelijkheid om hun eigen ‘rechtgelovige en vrome vrouwen’ te beschermen zonder zich tegen de decreten te verzetten. Want hoewel de bisschoppen wel degelijk begijnen in hun diocees hadden leven, waren zij geen ‘ketterse’ begijnen. Dit alles laat zien dat de bisschoppen ‘free agents’ waren.

Voor vervolgonderzoek is het interessant om te onderzoeken of bij andere regionale verschillen in de vervolging van ketteren ook gebruik werd gemaakt van dergelijke loopholes. Daarnaast zou het ook interessant zijn het onderzoek uit te breiden door ook naar de graaf van Gelre te kijken. Door de beperkte omvang van het onderzoek koos ik ervoor om alleen uitgebreid te kijken naar de graaf van Holland, maar mogelijk had ook de graaf van Gelre redenen om bescherming te bieden aan de vrome ‘ketteren’ van Utrecht.

---

¹⁵⁰ Robert Ian Moore, *The Formation of a Persecuting Society*, 116.

Bibliografie

Literatuur:

- Asen, J., 'Die Beginen in Köln', *Annalen des historischen Vereins für den Niederrhein* 111 (1927) 2, 81-180.
- Audisio, Gabriel, *The Waldensian Dissent: Persecution and Survival, c.1170–c.1570* (Cambridge 1999).
- Bailey, Michael D., 'Religious Poverty, Mendicancy, and Reform in the Late Middle Ages', *Church History*, 72 (2003), 457–483.
- Bakker, Floris Jan, *Bedelorden en begijnen in de stad Groningen tot 1594* (Maastricht 1988)
- Barber, Malcolm, *The Cathars. Dualist Heretics in Languedoc in the High Middle Ages* (2de druk Leiden 2017).
- Burgers, Jan, 'De grafelijke Raad in Holland en Zeeland ten tijde van graaf Willem III (1304-1337)', *Jaarboek voor Middeleeuwse Geschiedenis* 12 (2009) 1, 114-145.
- Burnham, Louisa A., *So Great a Light, So Great a Smoke, The Beguine Heretics of Languedoc* (Ithaca 2008).
- de la Torre, Ignacio, 'The Monetary Fluctuations in Philip IV's Kingdom of France and Their Relevance to the Arrest of the Templars', in: Helen Nicholson, Paul F. Crawford en Jochen Burgtorf (red.), *The Debate on the Trial of the Templars (1307-1314)* (New York 2010) 57-70.
- Engen, Hildo van, *De derde orde van Sint-Franciscus in het middeleeuwse bisdom Utrecht: een bijdrage tot de institutionele geschiedenis van de Moderne devotie* (Hilversum 2006).
- Engen, Hildo van, en Gerrit Verhoeven (red.), *Monastiek observantisme en Moderne Devotie in de Noordelijke Nederlanden* (Hilversum 2008).
- Geybels, Hans, *Vulgariter Beghinae: Eight Centuries of Beguine History in the Low Countries* (Turnhout 2004).
- Given, James, *Inquisition and Medieval Society: Power, Discipline, and Resistance in Languedoc* (Londen 1997).
- Given, James, 'The Béguins in Bernard's *Liber Sententiarum*', in: Caterina Bruschi en Peter Biller (red.), *Texts and the Repression of Medieval Heresy* (York 2003) 147-161.
- Grundmann, Herbert, *Religiöse Bewegungen im Mittelalter: Untersuchungen über die geschichtlichen Zusammenhänge zwischen der Ketzerei, den Bettelorden und der religiösen Frauenbewegung im 12. und 13. Jahrhundert und über die geschichtlichen Grundlagen der deutschen Mystik* (Berlijn 1935).
- Goudriaan, Koen, 'Beguines and the Devotio Moderna at the Turn of the Fifteenth Century' in: Letha Böhringer, Jennifer Kolpacoff Deane en Hildo van Engen (red.), *Labels and Libels: Naming Beguines in Northern Medieval Europe* (Turnhout 2004) 187-218.
- Hoven van Genderen, A.J. van den, 'Op het toppunt van de macht' in: R.E. de Bruin, P.D. 't Hart, A.J. van den Hoven van Genderen, A. Pietersma & J.E.A.L. Struick (red.) *Geschiedenis van de stad Utrecht* (Utrecht 2000) 113-189.
- Hoven van Genderen, Bram van den, 'Een bisschop uit het zuiden: Gwijde van Avesnes tussen Utrecht en Holland' in: D.E.H de Boer, E.H.P. Cordfunke & H. Sarfatij (red.) *1299: één graaf, drie graafschappen. De vereniging van Holland, Zeeland en Henegouwen* (Hilversum 2000) 77-92.
- Koorn, F.W.J., *Begijnhoven in Holland en Zeeland gedurende de middeleeuwen* (Assen 1981).
- Lerner, Robert, *The Heresy of the Free Spirit in the Later Middle Ages* (Londen 1972).
- McDonnell, Ernest W., 'The "Vita Apostolica": Diversity or Dissent', *Church History* 24 (1955) 1, 13-31.

- McDonnell, Ernest W., *The Beguines and Beghards in Medieval Culture. With special emphasis on the Belgian scene* (New York 1969)
- Mierlo, Jozef van, 'De Bijnaam van Lambertus Li Beges en de vroegste betekenis van het woord Begijn', *Verslagen en mededelingen van de Koninklijke Vlaamse Academie voor Taal- en Letterkunde* 20 (1925) 1, 405-447.
- Moore, Robert Ian, *The Formation of a Persecuting Society. Authority and Deviance in Western Europe 950–1250* (2de druk Oxford 2007).
- Mosher Stuard, Susan, *Women in Medieval Society* (Philadelphia 1976).
- Mulder-Bakker, Anneke B., *Mary of Oignies: Mother of Salvation* (Turnhout 2006).
- Müller, Ewald, *Das Konzil von Vienne, seine Quelle und seine Geschichte* (Munster 1934).
- Neumann, Eva G., *Rheinisches Beginen-und Begardenwesen* (Meisenheim 1960).
- Newman, Barbara, *From Virile Woman to Woman Christ: Studies in Medieval Religion and Literature* (Philadelphia 1995).
- Nicholson, Helen, *The Knights Templar: A New History* (Stroud 2001).
- Passenier, Anke, "'Women on the Loose": Stereotypes of Women in the Story of the Medieval Beguines' in: Ria Kloppenborg en Wouter J. Hanegraaff (red.), *Female Stereotypes in Religious Traditions* (Leiden 1995) 61-88.
- Pegg, Mark Gregory, *A Most Holy War: The Albigensian Crusade and the Battle for Christendom* (Oxford 2009).
- Ridder, F. de, 'De Oudste Statuten van het Mechelsche Begijnhof', *Handelingen van de Koninklijke Kring voor Oudheidkunde, Letteren en Kunst van Mechelen* 39 (1934) 1, 18-29.
- Roach, Andrew P., en James R. Simpson (red.), *Heresy and the Making of European Culture, Medieval and Modern Perspectives* (Surrey 2013).
- Rutgers, C.A., *Jan van Arkel. Bisschop van Utrecht* (Groningen 1970).
- Simons, Walter, *Cities of Ladies: Beguine Communities in the Medieval Low Countries, 1200-1565* (Philadelphia 2003).
- Southern, Richard, *Western Society and the Church in the Middle Ages* (Harmondsworth 1990).
- Stabler Miller, Tanya, *The Beguines of Medieval Paris: Gender, Patronage, and Spiritual Authority* (Philadelphia 2014).
- Ullmann, Walter, *Medieval Papalism, The Political Theories of The Medieval Canonists* (Londen 1949).
- Van Engen, John, *Sisters and Brothers of the Common Life, The Devotio Moderna and the World of the Later Middle Ages* (Philadelphia 2013).
- Voigt, Jörg, 'Das Beginenwesen nach dem Konzil von Vienne. Die Auswirkungen der Konzildekretale Cum de quibusdam (1317) auf die Beginen in den Diözesen Cambrai, Tournai, Lüttich und Utrecht und die Umsetzung der Bulle Cum de mulieribus (1320)', in: Michael Matheus (red.), *Friedensnobelpreis und historische Grundlagenforschung: Ludwig Quidde und die Erschliessung der kurialen Registerüberlieferung* (Berlijn 2012) 441-475.

Bronnenpublicaties:

- Berkelbach van der Sprenkel, J.W., *Regesten van oorkonden betreffende de bisschoppen van Utrecht uit de jaren 1301-1340* (Utrecht 1937).
- Ketner, F. (ed.), *Oorkondenboek van het Sticht Utrecht tot 1301, deel 3* (Den Haag 1949).
- Ketner, F. (ed.), *Oorkondenboek van het Sticht Utrecht tot 1301, deel 4* (Den Haag 1954).
- Procurator, Willem, *Kroniek*, vertaald door M. Gumbert-Hepp en J.P. Gumbert (ed.) (Hilversum 2001).
- Tanner, Norman P. (ed.), *Decrees of the Ecumenical Councils, Volume 1* (Londen 1990).

Bronnen:

- Het archief van de Graven van Holland, 1189-1581, inventarisnummer 37, f. 3v-4.
- Het Utrechtse archief, 4.3.01. Begijnhof, 779-1, 1343 okt. 11.
- Het Utrechtse archief, 4.3.01. Begijnhof, 779-2, 1364 okt. 25.
- Het Utrechtse archief, 4.3.01. Begijnhof, 779-3, 1380 febr. 9.
- Het Utrechtse archief, 4.3.01. Begijnhof, 781, 1362 nov. 16.

Verantwoording van de illustraties

- Figuur 1: Vogelvlucht afbeelding van het Groot-Begijnhof van Leuven (onbekend) uit: *Albums de Croÿ* (onbekend).
- Figuur 2: Kaart van Utrecht gemaakt door Melchiesedeck van Hoorn, uit: *Civitates Orbis Terrarum* van Georg Braun & Frans Hogenberg (1572).